

ADİL FİYAT KAVRAMININ DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ VE ORTAÇAĞ ADİL FİYAT DÜŞÜNCESİNİN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE¹

27

Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY

Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
amesud@ogu.edu.tr, mkucukkalay@gmail.com

¹ Bu makale 2017 yılında Ötüken Yayınları tarafından bu makalenin yazarı tarafından yayımlanan *Adil Fiyat-Aristo'dan 16. Yüzyıla-* isimli kitaptan derlenerek kaleme alınmıştır.

ADİL FİYAT KAVRAMININ DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ VE ORTAÇAĞ ADİL FİYAT DÜŞÜNCESİNİN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE

Özet

Bu çalışma, Aristo'dan Adam Smith'e kadar, Hıristiyanlık, kilise babalarının yorumları, Roma ve Frank Devleti'nin hukuk kodları, Roma ve kilise hukukçuları ile skolastik teologlar tarafından geliştirilen adil fiyat düşüncesini, bu düşüncenin kökenlerini ve geçirdiği dönüşümü incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hipotezi, adil fiyat düşüncesinin etik (ahlâk) dünya ile pratik dünyayı bağdaştırma çabasında olan bir düşünce olduğudur. Çalışmanın temel sorusu, adil fiyat düşüncesinin pratik dünyada uygulama alanı bulup bulmadığıdır. Bunun için, Ortaçağ'daki adil fiyat düşüncesi ve bu düşünceyi etkileyen temel faktörler ile bu düşüncenin dönüşüm dinamikleri ve dönüşüm süreçleri ile bu düşüncenin pratikte bir karşılığının olup olmadığı tespit edilecektir. Elde edilmesi umulan sonuç, adil fiyatın, düşünsel platformda ifade edildiği şekliyle pratik dünyada bir uygulama alanı bulmadığı; etik dünya ile pratik dünya arasında bir ilişki tesis edemediğidir.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Kilise Babaları, Skolastik Felsefe, Adil Fiyat, Piyasa Fiyatı.

ON THE DOCTRINAL ROOTS OF THE JUST PRICE AND THE TRANSFORMATION OF THE IDEA OF JUST PRICE THROUGH THE MIDDLE AGES

Abstract

This study intends to examine the concept of just price, together with the roots and the evolution thereof, as formulated and developed, through a span of time Middle Age, by the teachings of Christianity and the commentaries of Church fathers, the Roman and Carolingian codes of law and the ecclesiastical jurists as well as the Roman and scholastic theologians. The basic hypothesis of the study is that the concept of just price is an outcome of the efforts to reconcile the ethics (morality) with reality. The principal question proposed by the research argues the applicability of the concept of just price in practice. In order to find a satisfactory answer, the emergence of the thought of just price and the major factors influencing it together with the transformative dynamics behind and the process of transformation will be highlighted. The anticipated (early) result of the research suggests that the theory of just price is not compatible with the practices of the real world.

Keywords: Christianity, Church Fathers, Scholastic Philosophy, Just Price, Market Price.

1. GİRİŞ

Bir değişim işleminde değişilen malların değerlerinin eşitliğini, değişime para dâhil olmuşsa, para ile malın değerlerinin eşitliğini ifade eden *adil fiyat* (justum pretium, just price) kavramı, Antik Yunan döneminden bugüne kadar neredeyse bütün dinlerde ve medeniyetlerde tartışılmış ve hakkında düşünceler geliştirilmiş önemli ve bir o kadar da çözümlenmesi güç bir kavramdır. En basit biçimiyle tanımlamak gerekirse adil fiyat özü itibarıyla bir değişim işleminde adalete işaret ediyordu. Değişim para ile yapıldığı zaman ise fiyat, değişim değerinin parasal ifadesi olarak ortaya çıkardı. (O'Brien, 2001: 58; Bkz. Nell ve Breuning, 1950: 114-115).

Adil fiyat olgusu Türkçe literatürde neredeyse hiç tartışma gündemine alınmamasının aksine batı iktisadî düşünce tarihinde en çok tartışılan konulardan birisiydi. Piyasa ekonomisi anlayışının baskısını hissettirdiği 18. yüzyıldaki görece kesinti döneminden sonra, 19. yüzyılın başları ile birlikte artan ilgi, konunun yeniden gündeme gelmesine neden oldu. Adil fiyatın iktisadî düşünce tarihinde en çok tartışılan konulardan birisi olmasının ilk nedeni, konunun, pozitif ve normatif iktisat yöntemi tartışmasının tam orta yerinde durması, bir yanı sıra teolojik-etik bir dünya ile normatif ilişkiler içindeyken, bir diğer yandan da pozitif iktisata yönelik uzantılar içererek pratik dünya ile ilişkili kurallar vazetmeye çabalamasıydı. Nitekim pozitif ekonomi olguları, normatif ekonomi ise değerleri dikkate almaktaydı (Blaugh, 2009: 125). Örneğin Ortaçağın adil fiyat yorumu, ne tam bir ekonomik analiz, ne de tam bir ahlâk tartışmasının sonucuydu, fakat her birinin değişik yönlerinin bir bileşkesi niteliğindedi (Homouda ve Price, 1997 : 192).

Adil fiyata araştırmacılar tarafından ilgi gösterilmesinin bir diğer nedeni, iktisat teorisindeki en önemli konulardan birisi olan değer teorisi ile liberallik ve müdahalecilik karşıtlığı tartışmalarının bir öncülü gibi kabul edilmesinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle de konu, pür bir iktisat araştırması olmanın ötesinde biraz boyut değiştirerek, ideolojik bir kulvara doğru savruldu. Adil fiyat ile ilgili tartışmalardan ilki, adil fiyatın *maliyet değer*, *emek değer* ve *Fayda değer* teorilerinin kurulumundaki rolü, ikincisi ise adil fiyat olarak tanımlanan fiyatın cari piyasa fiyatlarıyla aynı şey olup olmadığıyla ilişkiliydi (Monsalve, 2010-2012: 1). Bu nedenle de liberal iktisat yanlıları bir yandan Avrupa Ortaçağı'nda yoğun olarak tartışılan adil fiyattan evrensel bir değer teorisine ulaşamayacağını, bu nedenden dolayı da neo-klasik iktisadın faydaya dayalı değer teorisinin geçerli bir teori olduğunu, bir diğer yandan da adil fiyattan kastedilen şeyin bir tür piyasa fiyatına işaret ettiğini, bu nedenle de ekonomiye müdahaleyi gerektirmediğini ispatlamaya giriştiler. Burada önemli iki ideolojik uzantı bulunuyordu. İlki, adil fiyatın bir tür evrensel değer teorisi önermediği ve özellikle maliyet-değer teorisinden uzak olduğu ortaya konulmak suretiyle Marksist emek-değer teorisinin objektif değer vurgusunun ötelenmesi, ikincisi ise, adil fiyatın bir tür piyasa fiyatına işaret ettiği, ekonomik düzene müdahalenin gereksiz olduğu, yani klasik iktisadın *laissez faire laissez passer* politikasının ekonomik kâinatındaki kendiliğinden düzeni sağlayan egemen unsur olduğunu ispat çabasıydı.

Adil fiyat tartışmalarının özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan birkaç on yıl sonra popülerite kazanması ve etkisini yitirmekle birlikte bugün bile tartışılıyor olması, iktisat teorisi ile ilişkili olan başkaca iki nedenden daha kaynaklandı. İlki neo-klasik iktisat ile başlayan ve 1947 yılında *P. A. Samuelson*'un (1915-2009), matematiğin iktisat biliminde kullanımına yönelik doktora tezi (Bkz. Samuelson, 1947) ile zirveye ulaşan, iktisat biliminin hem etik unsurlardan hem de diğer bilimlerden kopma sürecine girmesi idi. Bu durum iktisat bilimi ile ilgili olarak yayımlanan makalelerin sayısından da açıkça görülebiliyordu (McCloskey, 1976: 435). Bu, zarif teorilerin üretilmesine imkân sağlama-sına rağmen, iktisadî insan gerçeğinden uzaklaştırdığı için, iktisat bilimi çalışanları iktisadî konuları bu kısır döngüden kurtarmak için kolları sıvayacaklardı. Aynı yıllarda iktisadî kâinata ortaya çıkan den-ge-sizliklerin çözümünde mekanik ve sürtünmesiz bir bakış açısından etik yoğunluklu bir bakış açısına geçme isteği de kendisini göstermeye başlamıştı. Ekonomiler, işsizlik, yüksek fiyatlar, gelir dağılımı adaletsizlikleri ve üretim yetersizlikleri gibi problemlerle yüzyüze geliyorlardı. Hatta bu gelişmeler, dünya ülkelerinin, dönemin popülist söylemi ile gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler olarak kategorize edilmesine bile neden olmuştu. Bundan dolayı, kapitalist ekonomilerde ortaya çıkan bu olumsuzluklar nedeniyle iktisat ve etik arasında bir bağlantı kurma isteği öne çıkmaya başladı (Monsalve, 2010-2012: 2). İktisadî kâinata etik unsurların ithal edilme isteği, adalet, eşitlik, adil pay-

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

laşım ve benzeri konuların yeniden gündeme gelmesine ek olarak araştırmacıların bir örnek bulmak amacıyla yüzlerini tarihe ve oradaki tartışmalara yeniden çevirmelerine neden oldu.

20. yüzyıldaki hukuk ve felsefe çalışmaları da, bir şekilde adil fiyata ve bunun uzantılarına değinmek zorunda kalıyorlardı. Roma ve Bizans hukuk düzenlemeleri, en azından Avrupa söz konusu olduğunda, modern hukuk kodlarının temelini teşkil ediyordu. Böylece *Theodosian* (392–395) ve *Justinian* (527–565) gibi Bizans ve *Charlemagne* (742–814) gibi Frank kralları tarafından geliştirilen hukuk kodları, toplumun her alanını düzenleme isteği ile kanunlar yayınlarken, bu kanunlar arasına adil fiyatın da dâhil olduğu bir dizi ekonomik konuyu da dâhil etmişlerdi. Bu kodlara daha sonradan kilise hukukçuları da eklendi ve Reform, Rönesans ve Aydınlanma dönemindeki dönüşüm ve savrulmalar bu hukuk kodlarının önemsizleşmesini sağlayamadılar. Felsefe ise daha çok ne olduğu değil de, ne olması gerektiği ile ilgili olduğundan, bütün karşıt görüşlere rağmen soyut, metafiziksel ve kantifikasyona imkân tanımayan konular üzerinde çalışmalarını yürüttü. Bu çalışmalardan, etik ve teoloji gibi metafizik unsurlar içeren adil fiyat tartışmaları da nasibini aldı.

Bu iki önemli nedene ek olarak, adil fiyata ilgi duyulmasının bir diğer nedeni, adil fiyatın faiz, ticaret, tekel, piyasa spekülasyonları ve servetin toplumdaki mübadele işlemi aracılığıyla yeniden dağılımı gibi unsurlarla sıkı bir ilişki içinde bulunmasıydı. Üstelik konu, teoloji, iktisat, felsefe, sosyoloji ve hukuk gibi bilim dallarının kesişiminde yer alan sofistike bir görünüm arz ediyordu. Bu nedenle de farklı disiplinlerde yer alan pek çok bilim insanının, konu ile ilgili olarak kendi perspektifinden söylecek bir şeyleri bulunuyordu. Söz konusu unsurların neredeyse tamamı, tarih boyunca, ama özellikle Hıristiyanlık yorumları içinde faiz ve ticaret ana başlıkları altında değerlendirilen aksaklıklardı. Zira değişim işlemi kendisini iki ana çizgide gösteriyordu. Bunlardan bir tanesi malların satılmasıydı ve burada bir fazlalık olarak kâr elde etmek, diğeri ise paranın kullanım hakkının satılmasıydı ki, burada da fazlalık olarak faiz elde etmek söz konusu olurdu (O'Brien, 2001: 57). Böylece hem kâr hem de faiz ve bunların bütün türevleri, değişilen değerlerin eşitliğini bozan ve adaleti zedeleyen ana unsurlar olarak tasavvur edildi. Bu nedenle de, dünya düşünce tarihi dikkate alındığı zaman, adil fiyat tartışmaları en çok Ortaçağ Avrupa'sında tartışma gündemine geldi.

Hıristiyanlık söz konusu olduğunda teolojiye bulanmış bir adil fiyat kavramı üzerinde daha fazla durulmasının nedeni, neredeyse bütün ortaçağlar boyunca, mübadele işlemi öncesinde objektif bir değer kriterinin bulunduğu, bir malın değerinin (*fiyatının*) mübadele öncesinde belirlenebildiği, hatta değer yaratılıştan kaynaklanan varoluşsal bir özellik olduğuna yönelik körü körüne olan bir inancın varlığına da dayanıyordu. Konuya karşıt cepheden yaklaşanların düşünceleri bu nedenden dolayı kilise otoritesi ve skolastik doktorlar tarafından gölgelenmişti. Nitekim bu ikincilerin temel ilgileri ekonomik sistemin işleyişinden daha çok sosyal adalete yönelmekteydi (Roover, 1951: 495). Buna, 800 ile 1200 arasında zirve noktasına ulaşan kilise kurumunun toplumsal ve ekonomik hayat üzerindeki baskın rolünü eklemek gerekirdi. Siyasal iktidarın yokluğunda kilise kimi önemli rolleri yerine getirmesine rağmen, kendi otoritesini örseleyecek bir otoritenin ortaya çıkması durumunda bu roller bir tür baskı ve statüsünü koruma çabasına dönüşüyordu. Hıristiyanlığın varlık, birey, devlet, otorite, papalık, zenginlik, servet, ticaret, adalet, mülkiyet ve benzeri konulardaki biçimlendirici rolü, adil fiyatın da, istisnalar olmakla birlikte, bir tür teolojik unsur olarak tartışma gündemine getirilmesine neden olmuştu. Ortaçağ entelektüellerinin basit bir varsayımı, bütün insan faaliyetlerinin Hıristiyan bir toplum içinde yürütülüyor olduğuydu. Onların kendi çağlarının deneyimi içinde bu algıyı zorlayan pek çok şey bulunuyordu. Kiliseyi temsil etme iddiasında olan laik liderler, dinsel olarak homojen bir toplum ve hayatın her yönüne rutinler ve ritüeller şeklinde sızan kilise doktrini ve üniversite gibi diğer otoriter kurumlar bunlardan bazılarıydı. Hıristiyan din perspektifinin baskınlığı, o toplumdaki davranışları dikte ediyordu. Dahası, iyi ve kötü bağlamındaki değer sisteminin tesisinde, klavuz kaynakların Hıristiyan doktrin ve geleneğinin içinde bulunduğu da kabul ediliyordu (Homouda ve Price, 1997: 125).

Literatürde adil fiyat üzerine yapılan çalışmalar *direkt çalışmalar* ve *dolaylı çalışmalar* olarak iki grupta toplandılar. Her iki grup da kendi içinde kitaplar ve makaleler olarak iki alt gruba ayrılıyordu. Adil fiyat ile ilgili olarak yazılmış kitapların sayısı literatürde son derece azdır. Bunlardan ilki *Henri Garnier* tarafından Fransızca olarak *Ortaçağ Kanonistleri ve Teologlarında Adil Fiyat Düşüncesi* ismiyle yayınlanan kitaptır (Bkz. Garnier, 1900; Sewall, 1901). İkinci kitap 1901 yılında *Hannah R. Sewall* tarafından *The Value Theory Before Adam Smith* ismiyle doktora tezi olarak kaleme

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

alınmıştır. Bu tez, *Adam Smith* öncesinin değere ilişkin düşüncelerine yeniden popülerite kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda neo–klasik iktisadın marjinal fayda ile zirveye ulaşan değer teorisinin, geriye doğru yeniden değerlendirilmesi için bir tür ilk sinyal vermiştir. Bu çalışma sadece bir tez çalışması olmanın ötesinde, yaklaşık 300 yıldır ötelenen Ortaçağ iktisadî düşüncesinin, hatta onun da öncesindeki iktisadî düşüncelerin değer yorumlarının yeniden gündeme taşınması anlamına gelmişti. Böyle yaparak, iktisadî düşüncenin klasik iktisat (politik ekonomi) ile başlatılmasının da eksikliğine dolaylı olarak vurgu yapılmıştı. Üçüncü çalışma *Rudolf Kaulla*'nın, Almanca olarak 1936 yılında kaleme aldığı ve 1940 yılında İngilizceye çevrilen *The Theory of Just Price* isimli çalışmasıdır. Bu çalışmalara *John W. Baldwin*'in 1959 yılında yayınlanan ve bir tür kitap–makale karışımını çağrıştıran *The Medieval Theories of the Just Price: Romanist, Canonist and Theologians in the Twelfth and Thirteenth Century* isimli araştırmasını da eklemek gerekir (Bkz. Kaulla, 1940; Baldwin, 1959).

Bu kitapların dışında kaleme alınan çalışmalar daha çok dolaylı kalmaktaydı. Örneğin değer teorisi, etik, iktisadî düşünce, ekonomik adalet ve Ortaçağ hakkında çalışma yapan yazarlar bir şekilde adil fiyata değinmek durumunda kalmışlardı. Bunlara, tarih, sosyoloji ve teoloji alanlarında yapılan çalışmalar da eklenmelidir. Neredeyse iktisadî düşünce tarihi çalışmalarının tamamına yakınında da konuya bir şekilde temas ediliyordu. Örneğin *George O'Brien*, *Diana Wood* ve *Odd Langholm*'un Ortaçağ iktisadî düşüncesi üzerine kaleme aldıkları çalışmalarında, *Peter Koslowski* tarafından kaleme alınan etik iktisadın ilkelerinin çözümlendiği *Principles of Ethical Economy* isimli kitapta veya *Murray Rothbard*'ın ve *Joseph A. Schumpeter*'in iktisadî düşünce tarihi kitaplarında konuya temas etmeleri dolaylı olarak incelemeye örnek olarak gösterilebilir. Bu örneklerin sayısını artırmak mümkündür (Bkz. Wood, 2004; Koslowski, 2011; Rothbard, 1995; Schumpeter, 1986).

Makale bağlamında adil fiyatı inceleyen çalışmalar sayıca daha fazla olmasına rağmen bu çalışmaların sayısal olarak yeterli büyüklüğe ulaştığını söylemek doğru olmaz. Ancak yine de adil fiyatın değişik yönlerine temas eden, ama daha çok, önceden de belirtildiği gibi, adil fiyatın değer teorisi ile olan ilişkisi ile bir tür piyasa fiyatı olup olmadığı üzerine yoğunlaşan çalışmalardan son derece önemli çıkarımlar ve yorumlar elde etmek mümkündür. Yapılan makale çalışmalarının pek çoğu, kendileri adil fiyatın ne olduğuna yönelik bir inceleme yapmak yerine skolastik adil fiyat düşüncesinin ne olduğuna, nasıl yorumlanması gerektiğine, tarihsel süreç içinde nasıl oluşarak gelişip dönüştüğüne, ondan ne anlamak gerektiğine yoğunlaşmışlardı. Kimi makaleler ise tarihsel süreç içinde adil fiyatın nasıl algılandığını bir dönem veya düşünürü indirgeyerek kaleme alınmışlardı. Örneğin *Darly Coehn*'in *A Defense of Thomistic Concept of the Just Price*, *Kenneth S. Cahn*'ın *The Roman and the Frankish Roots of the Just Price of Medieval Canon Law* ya da *James Gordley*'in *The Just Price: The Aristotelian Tradition and John Rawls* isimli makaleleri bu gruba örnek olarak gösterilebilir (Bkz. Coehn ve Wilbratte, 2012; Cahn, 1969; Gordley, 2015).

Bu makale çalışması, Ortaçağlar boyunca yoğun bir şekilde sürdürülen adil fiyat tartışmalarının pratik dünyayı hangi düzeyde etkilediğini ve adil fiyat düşüncesinin, klasik Ortaçağ olarak kabul edilen, kabaca 800-1300 yılları arasındaki düşünsel savrulmalarını, adil fiyat düşüncesinin etik dünya ile pratik dünyayı bağdaştırma ve kantifiye etme çabasında olan bir düşünce olduğu hipotezine bağlı kalarak çözümlemeyi amaçlamaktadır. Böylece adil fiyat düşüncesi ile pratik ekonomik dünya arasındaki bağlantı, etkileşim süreçleri ve hangisinin hangisini etkileyerek dönüştürdüğü sorusuna da bu makale çalışmasında cevap bulmaya çalışılacaktır. Bu temel soruların çözümlenebilmesi için Ortaçağ iktisadî düşüncesi içinde popülerlik kazanan adil fiyat tartışmalarının önceki dönemlere uzanan kökenleri ve bu kökenler üzerine Ortaçağ düşüncesinde kişilik bulan adil fiyat tartışmalarının düşünsel olarak dönüşümü (yönelsemesi) incelenerek Geç Ortaçağ'da düşüncenin aldığı renk tespit edilecektir. Böylece düşünce ve pratik arasındaki etkileşim ilişkisi de ortaya konulmuş olacaktır. Elde edilmesi umulan sonuç, adil fiyat düşüncesinin etik dünya ile pratik dünyayı bağdaştırma çabasında başarısız olduğu ve düşünsel yaklaşımların, pratik dünyanın etkisi ve baskısı altında kalarak dönüştüğü ve etik ve pratik karşıtlığında pratiğin galibiyetinin baskın geldiği şeklindedir.

2. ADİL FİYAT KAVRAMININ DÜŞÜNSEL ve TARİHSEL TEMELLERİ

Ticaret, tüccarlık, faiz ve monopole ilişkin olarak geliştirilen düşünceler Antik Yunan döneminden beridir varolmalarına rağmen, bir değişim esnasında değişilen değerlerin eşit olması gerektiği şeklinde ifade edilen adil fiyat düşüncesi daha çok 800–1200 yılları arasında, skolastik düşünürler

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

tarafından savunulmuştur. Bu nedenle, Antik Yunan döneminden başlayan bir süreçle bütün Avrupa düşünce tarihinde, saf haliyle adil fiyatın savunulduğu gibi bir yanılgıya kapılmamak gerekir. Adil fiyat, söz konusu dönemlerde, Antik Yunan'ın, Hıristiyanlığın, kilise babalarının yorumlarının, Roma ve kilise hukukçularının ve teolog skolastiklerin adalet, eşitlik, sözleşme, ticaret, faiz, monopol ve toplumsal yapının nasıl olması gerektiği konusundaki düşüncelerinin bir harmonisi olarak ortaya çıkmış gibidir.

Gerçekten de adil fiyatın uygulanabilirliği konusunda ısrarlı olanlar, özellikle Paris Üniversitesi'nde konuşlanan ve klasik feodal dönem olarak isimlendirebileceğimiz, yaklaşık olarak 800–1200 yılları arasında etkin olan skolastik teologlardı. Bu nedenle Ortaçağ iktisat teorisinde, bir satışın ancak her iki taraf için kabul edilebilir bir fiyattan gerçekleştiğinde adil olduğunu savunan Roma hukukçuları ile bir malı adil fiyatın üstünde satmanın ya da satın almanın günah olduğunu iddia eden skolastikler arasında kesin bir ayırım bulunmaktaydı (Friedman, 1980; 234). Roma ve kilise hukukçuları daha çok özgürlüğe ve piyasa mekanizmasına yakın durmalarına rağmen teologların adil fiyat üzerinde en azından birkaç yüzyıllığına ısrarcı tutumlarını sürdürmelerinin ya da adil fiyatı tesis etme çabalarının gerisinde bazı tarihsel nedenler yer almaktaydı.

Bu nedenlerden ilki hiç kuşkusuz *Aristo*'nun düşüncelerinin skolastik dönemde, ağırlıklı olarak Endülüslü Müslüman bilim insanlarının da yardımı ile yeniden keşfedilmesi olmuştu. Böylece *Aristo*'nun ticaret, adalet ve özellikle de adaleti mübadeleye uyarladığı düşünceleri adil fiyatın kurgulanmasında bir tür düşünsel temel oluşturmuştu. İkinci neden Hıristiyanlığın ilkelerinin ve buna bağlı olarak kilise babalarının yorumlarının Avrupa toplumunda, önceki dönemlerden daha ağırlıklı olarak Ortaçağ'da etkinlik kazanmasıydı. Bunda, kilisenin organizasyonel olarak hayatın her alanına nüfuz etmesi ile birlikte seküler alanlara da girerek egemenlik tesis etmesinin rolü de bulunuyordu. Ama temel neden, Hıristiyanlığın ahlâkî ilkelerini seküler dünyaya taşıyarak Hıristiyan bir toplumsal düzen tesis edilmesinin amaçlanmasıydı.

Skolastik adil fiyat teorisinin kurgulanmasındaki en önemli tarihsel temel kuşkusuz Romalı hukukçuların ve kilise hukukçularının, yani *romanist* ve *kanonistlerin* miraslarının dönüştürülmesiyle elde edilmişti. Roma hukuku kendisini ilk defa 438'de *İmparator Theodosian*'ın yayınladığı ve bir tür hukuk derlemesi olan *Code*'da gösterdi. Bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra, klasik Ortaçağ'da da dikkate alınıp geliştirilecek olan *İmparator Justinian* tarafından 530 ile 534 yıllarında hazırlatılan *Corpus Iurus Civilis* en kapsamlı Roma hukuku derlemesi olarak ortaya çıktı (Bkz. Emiroğlu, 2002: 85-96; Orhun, 2015: 267-284.² Her ikisi de, adil fiyatın oluşturulmasında skolastik teologlara ilham kaynağı olacak ilkeler barındırıyorlardı. Bu geleneği sürdürenler Roma hukukçularını oluşturdular. Ancak Hz. İsa'dan hemen sonra başlayan bir gelenek, bir başka hukuk akımının, kilise hukukunun doğmasına da zemin hazırlamıştı. Papaların dini hükümlerinden, kilise babalarının ilk dönem yazınlarından ve kilise meclislerinin kararnamelerinden oluşan bu temel, Frank İmparatorluğu zamanında *İmparator Carloman* tarafından çıkarılan *Placuit* gibi hukuk derlemelerinde somutlaşmaya başladı. Kilise hukukunun zirvesini ise 1140 yılında, bir din adamı olan *Johannes Gratian*'ın hukuk derlemesi olan *Decretum* oluşturdu.

Adil fiyatın skolastik dönemde yeniden gündeme gelerek tartışmaya açılmasında kuşkusuz uzun Ortaçağ'ın toplumsal ve ekonomik yapısının dayatmaları önemli bir rol oynuyordu. Ortaçağ'ın

² 438 yılında *Theodosian*'ın ilk kanun yapma çalışmasından sonra 528 yılının Şubat ayında *Justinian, Tribonians*'un da içinde olduğu on hukukçuyu toplantıya çağırdı. Bunlar, o zamana kadar kaleme alınmış hukuk metinlerini birleştirme ve değiştirme faaliyeti ile görevlendirildiler. Böylece 529 yılında *Codex* (Tüzükler), *leges* ismi verilen imparatorluk emirnamelerini içeren bir şekilde oluşturuldu. 533 yılında, *iura* ismi verilen klasik hukukçuların metinlerinden oluşturulan *Digesta* (İçtihatlar) kaleme alındı. Yine 533 yılında *Institutiones* (Temel Hukuk Bilgisi) yayımlandı. Bu, daha basit ve kısa bir el kitabı niteliğindedir. Ortaçağ'a gelindiğinde *Justinian*'ın imparatorluğu döneminde çıkardığı kanunlardan oluşan *Novellae* (Kanunlar) diğerlerine eklendi. Bu çalışmalar ayrı ayrı basılmasına rağmen, ilk kez 1583 yılında *Dionysius Godofredus* tarafından Cenevre'de hepsi bir arada ve matbaa harfleriyle basıldı. Bu eser *Corpus Iuris* olarak anılırken, benzer isimle anılan Hıristiyan hukukundan (*Corpus Iuris Canonici*) ayrılması için *Corpus Iuris Civilis* (Yurttaşlar Hukuku Derlemesi) olarak isimlendirilmeye başlandı. Bu derlemelerin amacı, klasik hukuk dönemi hukukunu yeniden geçerli kılmak ve zamanın toplumsal ve ekonomik gereksinmelerini karşılayacak bir hukuk düzeni kurmaktı.

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

sınıflı toplum yapısı siyasal yönetimin sürdürülebilirliğini sağlarken, ekonomik anlamda da otarşik bir ekonomi politikasının varlığını mümkün kılıyordu. Bu nedenle de siyasal ve ekonomik yapının, verimliliğin düşük, ulusal güvenliğin zor ve maliyetli, piyasa koşullarının ise ortalıkta görünmediği bir ortamda varlığını sürdürebilmesi, toplumun bu sınıflı yapısının varlığı ve devamlılığı ile ilişkilendiriliyordu. Bu nedenle de sınıflı yapıyı bozacak her türlü unsur bir tehdit ve düzene saldırı gibi algılanıyordu. Adil fiyat ise bu sınıfsal yapıyı, zenginliğin bir sınıftan diğerine transfer edildiği bir oluşumu önleyerek bertaraf ettiği için üzerinde önemle durulan bir düşünce olarak hayat hakkı bulmuştu. Şu durumda adil fiyatın net olarak anlaşılabilmesi için, onun oluşmasında önemli bir rolü bulunan ve adil fiyatın, içinde harmanlandığı ve dönüşüm geçirdiği dört tarihsel kökenin ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. Bu dört tarihsel köken şunlardan oluşuyordu: *Aristo*'nun düşünsel katkıları, Hıristiyanlığın ilkeleri ve onun ilk dönem yorumları, Roma ve kilise hukuku çalışmaları ile Ortaçağ'ın Toplumsal yapısının sürdürülme isteği.

2.1. Adaletten Mübadele Adaletine: Aristo

Bir mübadele işleminde, değişilen şeylerin değerlerinin eşit olup olmaması gerektiğine yönelik ilk tartışma *Aristo* ile başladı. *Aristo*, özellikle *Nikomachean'a Etic* (Nikomakhos'a Etik) isimli kitabının beşinci alt kitabını adalet konusuna ayırmış ve bu konu içinde de değişim adaletinden söz etmişti. *Aristo*'nun bütün yazınında, incelenen konu ile ilgili olarak sistematik bir değerlendirmeye izin veren iki bölüm vardı. Birisi *Nikomakhos'a Etik*'in beşinci alt kitabı, diğeri ise *Politika*'nın birinci alt kitabıydı. Her ikisinde de ekonomik analiz, daha temel bir başka konunun alt başlığı şeklinde ele alınmıştı. *Nikomakhos'a Etik*'in beşinci alt kitabının ana konusu adaletti (Finley, 1970: 5). Aile ekonomisi, krematistik ve geçim yollarına ilişkin yorumlar ise *Politika*'nın birinci alt kitabında yer almaktaydı. Ancak adil fiyat düşüncesinin gelişmesinde *Aristo*'nun tek katkısı, değişim adaletini formüle etmesi değildi. *Aristo*'nun bazı düşünceleri Hıristiyanlığın getirdikleri ve bunların yorumuyla o denli uyum içindeydi ki, bunlar, kendisinden birkaç yüzyıl sonra gelecek olan Hıristiyanlığın düşünsel habercisi gibiydiler.

Aristo, *Politika*'da ifade ettiği giriş niteliğindeki bu düşüncelerini, geçim yollarını gruplandırmak suretiyle çeşitlendirerek insanların geçinmek amacıyla mülkiyet ve servet edinmek ile para kazanmak yoluyla servet edinmeyi bir ve aynı şey olarak gördüklerine vurgu yaptı ve böylece servet biriktirmenin bir amaç olmadığını öne çıkararak zenginleşmenin önünü tıkadı (Aristoteles, 1982: 23-24). Oysa ona göre, geçinme amaçlı edinimler doğal, para kazanmak amaçlı sınırsız edinimler ise doğal değildi. Nitekim üretilen bir mal, kendi doğasına uygun bir biçimde kullanılmalıydı. *Aristo*'ya göre değişim, yani malların doğaları dışında kullanılmaları yalnızca ihtiyacın karşılanması amacıyla yapılmalıydı. Ancak önceleri doğal olarak yapılan değıstokuş, paranın bulunması ile birlikte ticaretin, yani doğal olmayan bir kazanım yolunun doğmasına neden olmuştu. Böylece servet elde etmek ve para kazanmak bir amaç haline dönüşmüştü (Aristoteles, 1982: 25-26; Bkz. Leshem, 2016-225-231).³

Aristo'nun adil fiyata kapı aralayan ve yüzyıllar boyunca üzerinde tartışmalar yürütülen düşüncelerini açıkladığı bölüm, *Nikomakhos'a Etik*'in beşinci alt kitabında adaleti tartıştığı ve bunun alt başlığı olarak da değişim adaletine değindiği bölümdü. *Aristo*'nun burada yaptığı yorumlardan neyi kastettiği tam olarak anlaşılamadığı gibi her araştırmacı buradaki ifadeleri kendi ideolojik bakış açısına uygun olacak biçimde yorumlama yolunu seçmişti. *Aristo*'nun, ticarî bir mübadelede eşit değerlerle ilgili yanlış algısı, yüzyıllar boyu süren bulanık ekonomik düşünceye katkı yapmakla kalmadı, canlandı ve Ortaçağ skolastik doktrinindeki adil fiyatın felsefi olarak doğrulanmasında veya bir mübadelede, birinin kazanıp diğerinin kaybedeceği sıfır toplam bir oyun olarak değerlendirilmesinde veya herhangi bir mübadeledeki sınırlı mal stoklarına kuşkuyla yaklaşılmada kullanıldı. Bu yüzden, bir tarafa akan hacimli bir mal miktarı, diğer tarafa daha az miktarda bir değer geçmesi anlamına geliyordu (Stamate, 2011: 259). Çünkü *Aristo*'ya göre adalet erdemlin bir parçası değil tamamıydı ve erdemli insan bütün aşırılıklardan kaçan insandı (Wood, 2004: 91 ve 133; Aristoteles, 2012: 91 ve 95).⁴

³ *Aristo oeconomia* adını verdiği faaliyetlerin ev ekonomisini, *krematistik* adını verdiği faaliyetlerin ise para kazanmak amacıyla yapılan faaliyetler olduğunu ifade eder. Para kazanmak için olanlar, *doğal krematistik* ve *doğal olmayan krematistik* şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

⁴ *Aristo*, genel ve özel adalet ayrımında, adaleti yasaya ve eşitliğe uygun davranma olarak tanımlarken, adaletsizliği ise genel kötülükler olarak tanımlamıştır. Ancak bu genel kötülükler (adaletsizlik) içinde bireylerin

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

Aristo, adaletle ilgili bu açıklamalardan sonra, adil fiyat yorumlarına temel teşkil edecek olan bir başka konuya, adaletin çeşitlerinin neler olduğuna yöneldi. Adaleti, evrensel adaletten bireysel adalet formuna indirgeyen *Aristo*'ya göre adalet, dağılım (diamentikos) adaleti ve düzeltim (diorthotikos) adaleti olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. İlk adalet türünde *Aristo*, toplumdaki kişilerin somut ve soyut zenginliklerden oransal bir pay almaları gerektiğini ifade etti. Şu durumda bu tip bir adalet, geometrik bir anlamın uygulanmasına izin veriyordu. Ancak bu soyut yoruma rağmen *Aristo* kişiler arasındaki bu paylaşımın nasıl yapılması gerektiği konusunda düşünce ileri sürmemişti. Hatta *Arnold F. McKee*'ye göre *Aristo*'nun söz konusu oransal eşitliği geometrik bir orantı ifade ederken, *Aristo* kendi yaşadığı dönemlerin matematiksel mistisizminin kurbanı olmuştu (McKee, 1981: 6).

Aristo'nun adil fiyata ilham olan adalet yorumu, düzeltim adını verdiği ikinci adalet yorumuydu. Bu adalet türünde *Aristo*, kendi içinde hem yapılan haksızlıkların, yani adaletsizliklerin telafisini, hem de bir değişim (mübadele) işleminde adaletsizliğin ortaya nasıl çıkmayacağına yönelik olarak düşüncelerini ileri sürdü. Adaletin bu çeşidi, Buridan'ın eşiğinin önündeki saman yığınları gibi, sert bir eşitlik gerektiren aritmetik bir ortalamaya dayanmaktaydı. Burada statü ve oransallık etkin faktörler değildi. Düzeltim adaleti iki birey arasında eşit ilişki kurmayı ve böylece kiralamada, borç almadaki, borç vermede ve alım satımda değişim antlaşmalarının oluşturulmasını amaçlıyordu. Dağıtım adaleti oransal olarak, daha çok kamusal ilişkileri düzenliyor ve kamu kanunlarını tesis ediyorken, insanlar arasındaki eşitsizlikle birebir temelinde ilgilenen düzeltim adaleti, özel ilişkilerle ilgileniyordu (Wood, 2004: 134). Dolayısıyla *Aristo*'ya göre ister gönüllü, ister gönülsüz, isterse zorlama sonucunda ortaya çıksın, adaletin ve eşitliğin bozulduğu kişiler arasındaki bu ilişkide düzeltim adaleti uygulanmalıydı (Aristoteles, 2012: 97).

Aristo, daha çok ile daha azın eşitlenmesi gerektiğini, daha çok ile daha azın ortasının eşit ve adil olduğunu, düzeltim adaletinin ise kâr ve zararın ortası olduğunu söyleyerek netleştirmeye çalıştı.⁵ Buradan ise *Aristo*, en çok tartışılan ve halâ çözümlenmemiş olan bir konuya daha geçti ki, adil fiyatla ilgili olan yorumlar da burada yoğunlaşacaktı. Bu ise *Aristo*'nun yeni bir adalet türünü düşüncelerine dâhil ettiği anlamına geliyordu. Bu, değişim ya da karşılıklılık adaletiydi. Ancak tam da bu noktada, *Aristo*'nun yaptığı analizden ne anlaşılması gerektiği hakkındaki tartışmalar yoğunlaşacaktı. *Aristo* bu analizine şu ifadelerle başlar: *Zarar ve kazanç ifadeleri isteyerek yapılan alışverişlerden geliyor. Nitekim alım ve satımlarda ya da yasanın izin verdiği diğer alışverişlerde hak ettiğinden daha fazlasına sahip olmayı kazanmak, hak ettiğinden daha azına sahip olmaya da zarar etmek denir. Daha fazlasını ya da azını değil, verdikleri kadarını alıyorlarsa, hak ettiklerine sahip oldukları söylenir ve ne zarar ederler, ne de kazanırlar. Öyleyse adalet, isteğe bağlı yapılan alışverişlerde bir çeşit kazanç ve zararın ortasıdır. Alışverişten önce de sonra da eşit olana sahip olmaktır* (Aristoteles, 2012, 99).

Bu yorumunda *Aristo*'nun, tartışmayı gerektirmeyecek şekilde, bir alışveriş işleminde, taraflardan birinin ya da diğerinin kazanç ve zarar etmeksizin bir değişimi gerçekleştirmeleri gerektiğini düşündüğü açıktır. Bu nedenle de, bu yorumlar her ne kadar, *Aristo*'nun bir değişim işleminde eşitlik olması gerektiğine yönelik düşünceler taşıdığına işaret etse de, izleyen açıklamalarında *Aristo*, Pisagorcuların ifade ettiği gibi, karşılığı almanın tek başına adaleti tesis etmeyeceğini, nitekim değişim amaçlı bir araya gelmelerde, bir araya gelenler arasındaki ilişkinin (adaletin) veya karşılığın eşitliğe göre değil, bir tür oranlamaya göre alıp verme olduğunu ifade ederek (Aristoteles, 2012: 99) işin biraz daha bulanıklaşmasına neden olmuş ve işte yüzlerce yıl sürecek olan bir tartışmanın fitilini de ateşlemişti.

2.2. Hıristiyanlık ve İlk Yorumları

Skolastik felsefe tarafından adil fiyatın ısrarla üzerinde durulmasındaki etkenlerden bir diğeri kuşkusuz Hıristiyanlık ve onun yorumlarıdır. Hıristiyanlığın günahlı insan figürüne ek olarak, faiz, monopol, ticaret ve zenginlik konusundaki düşüncelerinin uzantıları, insan ilişkilerinin temelinde yer alan mübadeleye uyarlandığında, adil fiyata giden yola açılan kapı da aralanmış olur. Bu konuda,

kazanç elde etmek (çıkar) amacıyla yöneldikleri ve genelin bir parçası olan özel bir adalet türünün bulunduğu bahsetmektedir.

⁵ Şu durumda örneğin iki taraftan birisi 8, diğeri ise 2 birime sahipse ve bu herhangi bir kişisel ilişkide adaletsizlik varsa ki, öyledir, *Aristo*'ya göre yargıcın yapması gereken şey $8+2=10/2=5$ işlemini yaparak aritmetik ortayı bulmak ve 8 birim alanın hakkını 3 birim indirerek diğerine vermektir.

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

Kitabı Mukaddes'de geçen emirler ile Hz. İsa'nın vaaz ve davranışları ile havariler ile erken dönem kilise babalarının yorumlarında çok net yaklaşımlar bulmak mümkündür.

Erken dönem Hıristiyanları sadece *Kitabı Mukaddes*'ten ve Hz. İsa'nın söylemlerinden hareket etmemişlerdi. Onlar, Yunan ve Roma düşüncesinden, ama özellikle *Aristo*'dan ve Stoiclerden dört temel moral ilke devralmışlardı. Daha sonradan geliştirilecek olan bu ilkeler *sağduyu*, *adalet*, *cesaret* ve *ulumluk* olarak belirlendi. Kilise babaları ise dikkatlerini ilk ikisine yönelttiler. *On the Duties of Clergy* isimli eserinde *Ambrosius* (339-397), *Marcus Cicero*'dan (MÖ. 106-43) esinlenerek antik dönemin başlıca erdemlerini sıraladı. Ona göre adalet herkese hakkı olan şeyi vermektir ve din adamları bir başkasının elindekine göz dikemezdi ve kendi avantajlarına dikkat kesilemezlerdi. *Ambrosius* bu tanımı daha sonradan geliştirecekti. *St. Augustine* ise Tanrı sevgisi bağlamında, temel erdemlerin geleneksel tanımlarına eklemeye yaparak vurgusunu yaradılışın önceliğinde topladı. O adaleti, Tanrı'ya hizmet eden ve insanlıkla ilgili olan şeyleri gözden çıkaran, onlara değer vermeyen bir Tanrı sevgisi olarak tanımladı (Boniface, 1999: 645).

Hıristiyanlığın bu etkisi ile Ortaçağ'a gelindiğinde ulaşılabilir olan faziletler listesi *adalet*, *muhakeme*, *doğruluk*, *sağduyu*, *memnuniyet*, *alçak gönüllük* olarak, günahlar listesi ise *lüks*, *aşırılık*, *istek*, *sinir*, *şiddet*, *yalan*, *nefret*, *kıskançlık*, *para hırsı*, *oburluk*, *riyakârlık*, *seks düşkünlüğü*, *dalkavukluk*, Tanrı'ya hürmet yokluğu, *kendini beğenmişlik*, *kibir* ve *putperestlik* olarak tespit edildiler (Homouda ve Price, 1997: 197). Ancak bunların yetersiz kalması durumunda din adamları yeni yorumlara soyunuyorlardı. Örneğin *açgözlülük*, 1215 yılında toplanan Lateran Konsülü'nde on olarak tespit edilene kadar, doğru keşişler tarafından geliştirilen, *Johannes Cassianus*'un (360-430) batıda tanıttığı ve *Gregorius Magnus* (540-604) tarafından daha da geliştirilen ve bir ağacın dalları gibi genelden özele doğru ayrıntılanan yedi günah öğretisindeki temel günahlardan bir tanesiydi. Diğerleri, *kıskançlık*, *öfke*, *tembellik*, *oburluk* ve *şehveti* (Cassandra, 2014: 318-319). Hatta bu yorumlar o boyutlara ulaşacaktı ki, evlilik içinde bile olsa, neslin devam etmesi amacı dışında yaşanan cinsel birliktelikler aforoz edilme ve kütüklerin üzerine gönderilme nedeni sayıldı (Bkz. Epstein, 2014: 168).

Hıristiyanlığın bir diğer yorumu günahlı insan doktriniydi. Bu doktrin *St. Augustine*'nin yorumları ile kişilik buldu. Buna göre Hz. Adem cennetten kovulmadan önce günah işlemişti ve işlediği bu günahın cezası olarak bu dünyaya kovulmuştu. Bütün insanlar, Hz. Adem bu günahı işlediği zaman onun içindeydiler ve bu nedenden dolayı da günahlı doğarlardı. Ortaçağ'da insan kendisine yabancı bir evrende yaşamak durumundaydı. Buna göre Ortaçağ'da insan, doğal ve akıllı bir varlık değil, öncelikle Tanrı tarafından yaratılmış, fakat ilahî özünden ayrı düşmüş bir varlıktı. Bu insan için, bir tarafta aşkın yaratıcı Tanrı, diğer tarafta ise kendisini Tanrı'dan biraz daha uzaklaştıracak, özüne yabancı bir varlık alanı bulması anlamına geliyordu. Bundan dolayı, Ortaçağ felsefesi için problem, teorik ya da bilimsel bir problem olmayıp özde veya bütünüyle pratik bir problemdi. Yaratıcısına bozulmamış, maddenin kiriyile pislennemiş olarak nasıl dönüleceğinin problemiydi (Cevizci, 2008: 72-75; Berkowitz, 2013, 133-136 ve 138). Bu nedenle de yapılması gereken, eylem aracılığıyla korunmayı ümit ederek günahtan arınmaya çalışmaktı. Amaç Tanrı Krallığı'ndaki sonsuz cennete ve yaşama ulaşmaya çabalamaktı. Bu nedenle de zenginliklerden ve dünyevi zevklerden uzak durulması gerekliydi. *St. Basil* (330-379), bu konuda şöyle diyordu: *İyi insan ne zenginliğe sahip olduğunda kalbini ona çevirir ne de ona sahip değilse zenginliği araştırır, o adam kendisine verilen şeylerde kendi refahını araştırmaz fakat akıllıca bir yönetim izler* (Bkz. Fontana, 2003: 20).

Bu düşünce erken dönem Hıristiyanlık yorumunda, dünyanın sonunun yakınlığı inancı ile de desteklendi. Nitekim *Kitab-ı Mukaddes Vahiy 1: 3*'te *bu peygamberlik sözlerini okuyana, burada yazılanları yerine getirene ne mutlu. Çünkü beklenen zaman yakındır* deniliyordu. Böylece Hz. İsa'nın ve havarilerinin görüşlerinin de dâhil olduğu erken dönem Hıristiyanlığın çalışma ve ticarete karşı tutumları, onların, dünyanın gelmekte olan sonu ve Tanrı Krallığı'nın gelişi umutlarıyla biçimleniyordu. Açıkçası, birisi dünyanın gelmesi yakın olan sonunu bekliyorsa, yatırım ve servet biriktirme gibi faaliyetlere karşı sabra sahip olmak ve daha çok günahsız alanlarda Hz. İsa'yı izlemek ve dünyalık işlerden kaçınmak durumundaydı (Rothbard, 1995: 32-33). Günahlar ve faziletler listesine uygun olan bu varlık ve birey anlayışı Hıristiyanlığın toplumsal sınıfları meşru olarak gösterdiği organik toplum anlayışı ile de uyum içindeydi. Bu toplumsal yapıda devlete itaat de, mevcut düzenin ve algının değişmemesi için önem arz ediyordu (Bkz. Küçükkalay, 2017: 219; Knowles, 1967: 4). O halde, servet peşinden koşmak, para hırsına kapılmak, adalet ve eşitliğe muhalif davranmak, komşu-

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

sunun ve içinde bulunduğu toplumsal sınıfın ekonomik düzeyine aykırı olarak zenginleşmek, ihtiyaçlarının ötesinde mal ve servet biriktirmek, bir malı değerinin üzerinde satmak, birisini ekonomik yönden sahtekârca alt etmek, hatta evlilik içinde bile olsa neslin devamı dışındaki cinsel birliktelik, lanetlenen davranışlardı ve zaten günahlı olan insanların bu davranışlara meyletmesi günahlarının daha da artmasına neden olurdu.

MS. 100'den itibaren felsefe ve din iç içe girmeye başladığında, *Kitabı Mukaddes*'in emirleri ile onlar üzerine yapılan yorumlar bu havayı dağıtmak yerine daha da pekiştirmişti. Bu pasajlar 6. yüzyılın başına kadar gelecek olan patristik felsefe ile birleşerek Ortaçağ'ın iktisadî düşüncesinin, ama özellikle adil fiyatın formüle edilmesinin kaldırım taşlarını döşedi. *Kitabı Mukaddes* açık bir şekilde para sevgisi, din adamları ve zenginlik ilişkisi, adalet, eşitlik, rüşvet, faiz ve haksız kazanç gibi konularda inananlarına emirler vaz ediyordu. Bu emirlerin bazıları *Eski Ahit*'de, bazıları ise *Yeni Ahit*'de yer alıyordu.⁶ Ticaret de genellikle Antik Yunan ve Roma dünyasında hor görülen bir faaliyet olmuştu (Rothbard, 1995: 32). Buna Hz. İsa'nın vaazları eklendi. Hz. İsa, *Sermon on the Mount*'da (Dağdaki Vaaz), Hıristiyanlar şayet Tanrı'nın Krallığı'nı araştırmada sadakatli olurlarsa, Tanrı'nın da hayatın maddî zenginliklerini sunmada cömert olacağını ifade ederek yalnızca maddî mallara ruhsal amaçların önceliğini vurgulamadı, aynı zamanda dünyalık malların aşırı birikimine de saldırıyor gibi görüldü (Baldwin, 1959: 13). *Dağdaki Vaaz*'da Hz. İsa inananlarına zenginlik, ticaret, yeryüzü hazineleri, göksel hazineler, zengin insanlar ve geçim kaygısıyla kaygılanmamak gerektiği konusunda kimi nasihatlerde bulunuyordu.⁷ Havari Paul, *bütün kötülüklerin temeli para sevgisidir ve bir insan hiçbir konuda kardeşinin ötesine geçip onu dolandıramaz* derken, St. Jerome ticarete bir adamın kazancının diğer bir adamın kaybı yoluyla olacağını ileri sürdü. Bütün zenginlikler ona göre alçaklıktan ileri gelirdi ve birisi kaybetmeden diğerinin kazanması mümkün olmazdı. Zengin adam adaletsizdi ve adaletsiz birisinin mirasçısıydı. St. Jerome'e göre büyücüler ve zenginler kötü mirasçılardı. St. Augustine ise üç günahı eşit derecede lanetlediğini ifade ediyordu. Servet hırsı (*libido pecuniam*), iktidar hırsı (*libido dominandi*) ve şehvet (*libido carnalis*). Yunanlı baba Great Basil 4. yüzyılda *Homilia in Divites*'i yazdığına, zenginlerin mallarına ve aptallıklarına yönelik olarak tutkulu bir saldırı başlatmıştı.

Ticarete karşı düşünce geliştirenler üç temel nedenden hareket ettiler. İlki, ticaretin ve tüccarın dindirilemez bir ağırlıklılık ile olan ilişkisiydi. Örneğin *Tertullian*'a (155–240) göre tüccarlar ağırlıklılığa dayandıkları gibi ticaret de Tanrı'ya hizmete uygun değildi. İkincisi ticaretin ahlâk dışı davranış ve yalan içeriyor olmasıydı. Örneğin, MS. 4. yüzyılda Milan Piskoposu *Ambrosius* ile *St. Augustine*'e göre yalan ve sahtekârlık olmadan ticaret olmazdı. MS. 6. yüzyılda *Aurelius Cassiodorus* (485–585), mallarını yalana yükleyen tüccarları kınadı. Ondandan bir yüz yıl önce ise *Papa Leo I* (440–461), alıcılar ve satıcılar için günaha garkolmadan işlem yapabilmeyen zor olduğunu ilan etmişti (Baldwin, 1959: 14-16). Fakat *St. Augustine*'nin yorumları tam olarak bir karşı koyma anlamına gelmiyordu. *St. Augustine*, *Civitate Dei* isimli eserinde ticarete, tüccara ve değer teorisine ilişkin açıklamalar yaparken, *On the Trinity* isimli çalışmasında, sonradan Ortaçağ düşünürlerince nirengi noktası olarak alınacak olan ucuza almak ve pahalıya satmak konusuna değindi (Schaff, 1980: 309-310; Augustine, ??: Böl. 16-17).

Erdemli bir Hıristiyanın ruhsal durumunu bozarak onu erdemsizliğe ve bu dünya sevgisine yuvarlayan, aynı zamanda da genel adalet ilkesini yaralayan bir başka önemli faktör faizdi. Faiz, *Kitabı Mukaddes*'in değişik yerlerinde, hem *Eski Ahit*'te hem de *Yeni Ahit*'te yer alan şu pasajlarda açıkça yasaklanıyordu.⁸ Faize karşı olan iddiaların rasyonalize edildiği ilk metni, en çok alıntı yapılan *Palea Eiciens*'de bulmak mümkündür. Bu metinde faizle ilgili olarak şu ifadeler yer alıyordu: *Bütün tüccarlardan daha fazla lanetlenen şey, tüccar gibi, bir şeyi satınalmadan Tanrı'nın verdiği şeyi satan ve sonradan da kendisinininki ile birlikte bir başka malı geri alan faizcidir. Ancak tüccar bir malı satınca onu geri almaz. Ancak birisi şöyle diyebilir: Bir üretimi almak için araziye veya kira almak için bir evi borç veren kimse parasını faizle borç veren kimseye benzemez mi? Bu ondan çok uzaktır.*

⁶ Timoties 6: 8 ve 10, İbraniler 13: 5, Luka 10: 7, Deuteronomy 25: 13–16, Ezekeil 22: 12.

⁷ Matta 5: 1–12, Matta 6: 19–24, Matta 6: 31–34. Zenginlik ve yoksulluk konusunda bkz.: Matta 19: 16–26. Hz. İsa'nın alıcı ve satıcıları tapınaktan kovması konusunda bkz.: Matta 21: 12–13.

⁸ Luka 6: 34–35, Exodus (Mısır'dan Çıkış) 22: 22–25, Leviticus (Levililer) 25: 35–37, Deuteronomy (Yasanın Tekrarı) 23: 19–20, Psalm (Mezmurlar) 15: 5, Ezekeil 18: 8.

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

İlk olarak para, bir şey satın alınmanın dışında kullanılamaz, ikincil olarak, bir araziye sahip olan birisi onu ekmek suretiyle ürün elde edebilir, bir eve sahip olan ise onda ikamet ederek kullanım faydası elde edebilir. Böylelikle bir araziye ya da evi borç veren kimse kendi kullanımından vazgeçerek para alabilir ve bu yolla, daha önce olduğu gibi, kazançla kazancı değişir. Oysa yığılan paradan kazanç elde edilmez. Üçüncüsü, bir arazi ya da ev kullanımla bozulur fakat para borç verildiği zaman ne azalır, ne de bozulur. Bu antik metin, erken 12. yüzyılda Gratian tarafından *Decretum*'a dâhil olduktan sonra kilise hukukunun bir parçası oldu. Bu yasak, daha sert bir şekilde kesinleştirilmesine rağmen (Wood, 2004: 162-164; Langholm, 1998: 59-69) 16. yüzyıla doğru bu yaklaşımlar yumuşamaya başlayacaktı.

Adil fiyat ile ilgili olan ve onun skolastikler tarafından kabul edilmesinde önemli role sahip olan bir diğer unsur monopol ile ilgili olarak geliştirilen düşüncelerdi. *Aristo*'dan sonra, Roma İmparatorluğu'ndaki monople yönelik düzenlemeler göz önünde bulundurulmazsa, monopol ile ilişkili olan düşüncelerin 12. ve 13. yüzyıl gibi geç tarihlerde ortaya çıktığını söylemek doğru olur. Monopol ile ilgili ilk hukukî düzenleme, 301 yılında yayınlanan, *Diocletian*'ın fermanında yer alıyordu ki, bu fermanla malların, ama özellikle gıda mallarının suni olarak kıtlığına neden olan veya buna teşebbüs edenlerin ölüm cezasına çarptırılması emrediliyordu. Bu uygulama 305 yılında kaldırıldı. Bu ilke daha sonra *Theodosian*'ın *Code*'unda varlık alanı buldu. *Code*, monopollerini kanun dışı ilan ederken, tüccarlar arasındaki anlaşmaları da yasa dışı olarak kabul ediyordu (Roover, 1951: 493).

Roma İmparatorluğu'nun geç döneminde tekel ve ayrıcalıklar, ticareti engelleyecek derecede büyüdüğü zaman, 483 yılında, *İmparator Zeno*, daha sonradan *Justinian*'ın *Corpus Iuris Civilis*'inde yer alan *Codex*'inde *De Monopoliis* olarak ayrı bir başlıkta yer alacak olan yasaklamaları getirdi. Hiç kimseye gıda, kıyafet ve diğer zorunlu mallarda tekel hakkı verilmediği gibi değişik bireylerin bir fiyatta anlaşmalarına da izin verilmedi (Langholm, 2006: 397). Açıkçası monopol uygulamaları bütün yönleriyle istenmeyen bir şeydi. Bu sadece Roma İmparatorluğu'nda değil Ortaçağ'da da böyleydi. *Molina*'nın şu diktatımı Ortaçağ'ın monopol konusundaki düşüncelerinin özeti gibiydi: *Monopol adaletsizdir ve kamu için zararlıdır* (Monopolium est injustum et rei publicae injuriosum) (Schumpeter, 1949: 357; Roover, 1951: 497-498),

Adil fiyat ile yakından ilişkili olan bir diğer husus Hıristiyanlığın mülkiyet anlayışıydı. *Eflatun*, en azından yönetimdeki sınıfların kolektif mülkiyet izlemeleri gerektiğini ve aşırı zenginliğin insanın ruhu üzerinde olumsuz tesirlerde bulunduğunu ifade ederken, öğrencisi *Aristo*, hocasının bu düşüncesine katılmıyor ve mülkiyet hakkının hem doğal, hem insanlığın tecrübesine uygun hem de olumlu sonuçları olan ideal bir durum olduğunu ileri sürüyordu. Örneğin *Romalı Seneca*, mülkiyetin meşru, ancak doğal olmayan bir kurum olduğunu ilan etmişti. Benzer yaklaşımlar daha sonradan *Thomas Hobbes*'da ve *Marx*'ın ilkel toplum aşamasında biçim değiştirmiş bir şekilde ortaya çıkacaktı (Küçükkalay, 2015: 375-382).

Ortaçağ iktisadî düşüncesinde mülkiyet söz konusu olduğunda konu tartışmalı bir hal almaktaydı. Nitekim bazı yazarlar Hıristiyanlıkta ve erken dönem kilise babalarının bazı yorumlarında mülkiyet hakkının olmadığı, ancak bunun, kilise kurumunun sonraki yorumları ile geliştirildiğini ileri sürdüler. Özellikle sosyalist düşünceye mensup iktisatçılar, *Hz. İsa*'nın yaşantısından, havarilerin söylemlerinden ve ilk dönem Hıristiyan cemaatinin uygulamalarından, Hıristiyanlığın eşit paylaşımı ve bir tür kolektif mülkiyeti önerdiğini ifade ettiler. Bu konuda *Tertullian*'ın, *biz sahip olduğumuz dünyalık malları bir başkasıyla paylaşmaktan tereddüt etmeyiz. Karılarımızın dışındaki her şey bizim aramızda ortaktır* ifadesini ise örnek olarak gösterdiler (Challege, 1994: 69). *Bergien*'e göre 1. yüzyılın sonlarına doğru *St. Barnabas*, 2. yüzyılda *St. Justin* ve *St. Lucian*, 3. yüzyılda *St. Clement*, *Tertullian*, *St. Origen* ve *St. Cyprian*, 4. yüzyılda ise *Arnobius* ve *Lactantius*, Hıristiyanlar arasında bütün malların ortak olduğunu ifade etmişlerdi (O'brien, 2001: 28).

9. yüzyıldan 13. yüzyılın başlarına kadar, mülkiyetin, insan aklı tarafından doğal-ilahî yasalara eklenmiş problemlili bir durum olduğu inancı, pratikteki gelişmelerle yavaş yavaş dönüşmeye başladı. Örneğin *Rufinus*, ilahî yasaların emirler, yasaklar ve önerilerden oluştuğunu ileri sürdüğü zaman, özellikle üçüncü gruba girenler, esnekliğin temel gerekçesini oluşturuyordu. *Halesli Alexander* (1185-1245) doğal yasaların esnek uygulanması gerektiğini ileri sürdü. *Poitiersli Hilary* (300-368) mülkiyeti ve onun kullanımını birbirinden ayırdı. Ona göre, suç olan zenginliğin kendisi değil, onun

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

nasıl kullanıldığıydı. Komünal mülkiyet ile özel mülkiyet birbiri ile ilişkilendirildi. Emek ve emek yoluyla sahip olunanların mülkiyete konu olabileceği kabul edildi. Mülkiyetin olumlu yanları vurgulandı ve *St. Pelagius*'un, zenginler servetlerinden bütünüyle vazgeçmedikçe gerçek kurtuluşa eremez düşüncesi kilise tarafından geçersiz ilan edildi (Wood, 2004: 22).

İfade edilen bütün bu düşünceler, Ortaçağ'a geldiğinde, kişiler arasında eşitliği (adalet), Hıristiyan kardeşliğini, dünyalık zenginliklerin ötelenmesi gerektiğini, Hıristiyan toplumsal yapının bozulmadan devamlılığını, ruhun günahlı eylemlerden kaçınarak erdemli duygular ve eylemler içinde olması gerektiğini, faizin, kazanç hırsının ve monopolün kötü olduğunu dikte eden bir üst inanç yapısının oluşmasına neden oldular. Bu nedenle de bu genel yaklaşımı destekleyen her unsur meşru, onun karşısında olan her unsur ise gayrimeşru ilan edildi. Bir değişim işlemi eşit değerlerin değişimini dikte eden adil fiyat ise bu söz konusu genel yaklaşımı desteklediği için dikkatlerin merkezine oturmakta gecikmedi.

2.3. Roma ve Kilise Hukukçularında Adil Fiyat: Romanistler ve Kanonistler

Jacob Viner'a itibar etmek gerekirse, skolastik düşüncenin öncesinde adil fiyat tartışmasının olmadığını kabul etmek gerekir (Viner, 1988: 81). Ancak *Viner*'in bu yorumuna biraz ihtiyatlı yaklaşmak ve skolastik adil fiyat düşüncesinin temellerinin *Aristo*'dan başlayan bir süreçle atıldığını ve adil fiyat düşüncesinin oluşmasında pek çok unsurun bu oluşuma katkısının bulunduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim adil fiyata yol açan en önemli hukuksal temel, 438 yılında *İmparator Theodosian* tarafından resmî olarak yayınlanan *Theodosian Code*'da ve Bizans İmparatoru *Justinian* tarafından 530–533 yılları arasında üç cilt olarak hazırlattırılan (*Codex, Digesta, Institutiones*) ve Ortaçağ'da bir dördüncüsü (*Novellae*) eklenen *Corpus Iuris Civilis*'de de bulunmaktaydı (Stamate, 2011: 259; Turpin, 1985: 339-353). Bu ikisi, iki önemli hukuk kaynağı olarak, daha sonraki dönemlerde, Avrupa'nın hukuksal yapısının kurgulanmasında temel teşkil etmişti. Bunlardan, daha sonraki dönemlerde fiyatların tespiti ve adil fiyatın tesis edilmesi de nasibini alacaktı.

Theodosian'ın yasasında, satıcı ve alıcının satılan eşyanın fiyatını her zaman karşılıklı uzlaşma ile belirleyecekleri ifade edilmiştir. *De contrahenda emptione* başlığı altında bir araya getirilen bu yasanın üç kuralı, hemen hemen aynı muhtevaya sahipti ki, bu muhteva, fiyatın yetersiz olması nedeniyle satış işleminden vazgeçilemeyeceğiydi (Cahn, 1969: 6-7). 6. yüzyılın ortalarına geldiğinde, *Corpus Iuris Civilis* ismi verilen *İmparator Justinian*'ın derlemeleri geldi. *Theodosian*'ın *Code*'u ve *Justinian*'ın hukuk derlemeleri, skolastik adil fiyata yol açan hukuksal düzenlemelerin temelini teşkil etti. Bu iki hukuk metni de adil fiyat konusunda benzer yorumlar yapmalarına rağmen, özellikle mülkiyet ve fiyatlar konusunda, doğru adaletin nasıl tesis edileceği konusunda problem yaşamaktaydılar. İlkine göre, gönüllü pazarlık ya da özgürce belirlenen fiyat adil ve yasalı. Zorlama, sahtekârlık altında ve çocuklarla yapılan alışverişler buna dâhil değildi ve yasal olarak değerlendirilemezdi. Aynı şekilde, mülkiyet hakları üzerindeki bir zorlama ve sahtekârlık da hukuk dışı kabul edilmeliydi. Malın, alıcı ve satıcı tarafından gerçek değerinin göz ardı edilmesi ise otoritelere, gönüllü yapılan bu işleme müdahale hakkı tanıımıyordu. Ancak *Justinian*'ın *Corpus Iuris Civilis*'ine geldiğinde yorum değişti ve alım satımdaki fiyatlara kısmî müdahaleler söz konusu oldu (Rothbard, 1995: 32).

Corpus Iuris Civilis'in *Digest* bölümünde yer alan iki önemli ifade, pazarlık özgürlüğünü destekleyen bir içeriğe sahipti. İfadelerden ilki fiyatın piyasada ortaklaşa olarak belirlendiğine vurgu yapıyordu. *Digest 35: 2: 63*'teki ifadeye göre bir şeyin değeri, bir bireyin faydasına veya yaratılışa değil ortaklaşalığa (yaygınlığa) dayanırdı. *Digest 36: 1: 16*'da ise ilkini destekleyen ikinci bir ifade yer alıyordu ki, bu açık bir biçimde bir şeyin satılabildiği değerinde olduğunu söylüyordu (Monsalve, 2010-2012: 3-4). Böylece bir malın, yaratılıştan kaynaklanan ve önceden belli olan objektif bir fiyatı (değeri) söz konusu değildi ve her mal piyasada veya toplumda ortaklaşa olarak belirlenirdi. O halde bir malın fiyatı kesinlikle satılabildiği değerdedi. Başka bir deyişle, bir mal hangi fiyattan satılırsa satılsın, bu fiyatın yüksek veya düşük olduğunu söylemek doğru olmazdı. Dolayısıyla mülkiyet mübadelesinde adalet rıza ile elde edilirdi. *Pufendorf*'a (1632–1694) göre, ona göre şayet bir alıcı malın fiyatının yüksek olduğunu düşünüyorsa, benim elimde olanı, benim elimde bırakma hakkına sahipti. *Grotius* ise şöyle diyordu: *Bir kazanç, eğer karşı tarafın rızası alınarak yapılıyorsa, ne adaletsizdir, ne de tartışma konusudur. Hobbes* ise bu durumu şöyle ifade ediyordu: *Eski bir söz, volenti non fit injuria, insan kendi iradesiyle yara almaz.* Bu, *Digest*'teki önerilere dayanan skolastik bir deyişti

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

(Langholm, 1982: 261). Ancak bu yaklaşımların bazı istisnaları bulunuyordu. Bu istisnalardan en bilineni *laesio enormis* (Bkz. Westbrook, 2008: 39-52) ismiyle bilinen bir uygulamaydı ki, bunun kökenini *Theodosian*'ın *Code*'una kadar geri götürmek mümkündü. Nitekim her ne kadar *Diocletian* ve *Maximianus*'a atfedilse de, *Theodosian*'ın *Code*'undaki 4: 44: 2 başlığında bu konuyla ilgili olarak bazı kayıtlar yer alıyordu (Cahn, 1969: 17; Monsalve, 2010-2012: 3-4).

Justinian'ın *Corpus*'unda yeniden uygulama alanı bulan *laesio enormis*, genel bir ilke değil, sadece fayda kaybına uygulanan ve öznel durumları tedavi eden, yasamanın bir parçasıydı. Söz konusu fayda kaybı adil fiyatın yarısının altındaki bir fayda kaybına işaret ediyordu. Şayet fiyat eşitse veya adil fiyatın yarısının üzerinde değilse telafî etkin değildi. Aynı zamanda bu uygulama sadece toprak satışlarına uygundu ve sadece satıcıyı koruyordu. Diğer malların satışına da uygulanmıyordu. Kısacası *laesio enormis* özel bir hastalık için özel bir tedaviydi, satışın genel bir ilkesi olarak yaygınlaşması ise Ortaçağ'ın bir gelişmesi olarak ortaya çıktı (Baldwin, 1959: 18).

Roma içtihadının büyük akışı Ortaçağ'ın başlangıcında damla damla kurudu. Sonuç olarak Roma hukukundaki satış ve fiyat teorilerindeki gelişmelere ileri ortaçağlarda yeniden canlanana kadar yaklaşık altı yüzyıl ara verildi. 11. yüzyılın sonu ve 12. yüzyılın başında, Roma hukuk çalışmaları için batıda yeni bir ilgi canlandı. Bir içtihat okulu, 12. ve 13. yüzyıllar boyunca Roma hukuk çalışmalarını baskı altına alacak şekilde İtalya Bologna'da yaygınlaştı. Ortaçağ romanistlerinin adlandırıldığı şekliyle, yorumcular batıda *Justinian*'ın *Corpus Iuris Civilis*'ini eski haline getirdiler. *Digest* yeniden keşfedildi, *Institutes* ve *Codex* rehabilite edildi ve *Justinian*'ın bütün metni saflaştırılmış biçimiyle incelemeye alındı. Roma içtihadının yeniden canlanması fiyat ve satış teorilerine uyumlu bir gelişme ortaya çıkardı. 13. yüzyılın ortalarına doğru ise *Accursius* (1182–1263) ve *Odofredus* (ö. 1264) zamanına kadar yorumcular, skolastik teologlarla karşılaştırıldığında adil fiyat alanında ilerleme kaydetmişlerdi (Baldwin, 1959: 21).

Bir yandan Roma hukukunda gelişmeler olurken bir diğer yandan da dinî otoriteler, yayınladıkları kimi hükümler ve emirlerle, papalığın dünyevî otoritesinin artmasına ve Hıristiyanlığın uygulamalarının yaygınlaşmasına paralel olarak, dünyevî hayat içinde varlık göstermeye başlamışlardı. İlk dönem kilise hukuku, papalığın dinî hükümlerinden, kilise konsüllerinin emirlerinden ve kilise babalarının yazınlarından oluşuyordu. Fakat daha sonradan kilise yasaları, Roma hukukunun pek çoğunu kendisine dâhil etti. Bunlara ek olarak bir başka gelişme, 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başlarında varlık gösteren Karolenj İmparatorluğu'nun, özellikle onun en bildik imparatoru *Charlemagne*'ın koyduğu ve izleyicilerinin takip ettikleri yasaların kilise hukuku içinde değerlendirilmeye başlanmasıydı. Hayatın bütün yönlerini düzenleyen bu yasalar sonraki yüzyıllarda kilise hukukunun içine alındı ve imparatorluk dağıldıktan sonra bile etkisini sürdürdü (Rothbard, 1995: 36). Örneğin 1200'lü yıllara gelindiğinde Roma hukukunun geliştirdiği *laesio enormis* gibi önemli bir istisnaî alet bile kilise hukuku uygulamaları arasına girmiş durumdaydı (Herlitz, 1960: 73-74).

Karolenj döneminin ilk uygulamaları elbette faizle ilgili olanıydı. İkincisi ise 806 yılındaki konsülde faizle birlikte dile getirilen, hem alıcıyı hem de satıcıyı, alım satımın kârlılığının kötü kullanımından korumayı amaçlayan uygulamalardı. Bunlar, *Charlemagne*'ın 806 yılında Hollanda Nijmegen'de topladığı ve bir dizi emrin yayımlandığı konsülde netleştirildi. Bu emirlerin başlangıçtaki bir tanesinde faizle borç vermenin, açgözlülüğün ve bütün kötülüklerin temeli olarak para sevgisinin yasal ve yasal olmayan bütün tipleri *turpe lucrum* olarak tanımlandı. Yani, bu tanımlanan şey, faizden daha geniş bir algıya dayanan, kazanma amacına endekslenen hilenin değişik tiplerini gerektiren utanç dolu bir kazançtı. Ardından, yerleşmesi yüzyıllar süren ve adını başlangıç kelimesinden alan uzunca bir *Quicumque* metni geldi (Langholm, 2006: 402). Bu yasa *Gratian*'ın *Decretum* isimli derlemesine dâhil edildiği zaman 9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar kilise hukuku içinde canlı tutulmuş oldu.

9. yüzyıla gelindiğinde ortaya çıkan istilâ dalgalarının yarattığı karmaşaya ve Karolenj otoritesinin gerilemesine paralel olarak Karolenj döneminde kilise içinde alınan kararlar etkisini yitirmekle birlikte, bölük pörçük de olsa yeni koleksiyonlar içinde varlığını sürdürdü.⁹ Bunlar içinde kuşkusuz etkisi en yaygın ve uzun süreli olanı Bolognalı bir keşiş olan *Johannes Gratian*'ın 1140'lar dolayında

⁹ Bu koleksiyonlar arasında, *Dionysio-Hadriana*, *Pseudoisidore* ve *Anselme Dedicat* gibi 9. yüzyıl koleksiyonlarını, *Prümlü Regino*'nın 10. yüzyıldaki koleksiyonunu, *Wormslu Burchard*'ın ve *Luccalı Anselm*'in 11. yüzyıldaki koleksiyonlarını ve *Ivolu Chartres*'in 12. yüzyıldaki koleksiyonunu belirtmek gerekir.

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

yayınladığı ve o zamana kadar gelen kilise hukuku çalışmalarının bir derlemesi olan *Decretum*'du. Bir derleme olması nedeniyle *Decretum*, teoloji ve hukukun kesişiminde, hukuk ile ilgili olan faiz, fiyat, monopol gibi konulara, Hıristiyanlık teolojisinin ilkeleri bağlamında yeniden yorumlar getirdi. Hatta bu kilise hukuku derlemesi o denli etkili olacaktı ki, *Gratian*'ı izleyenler tarafından alıntılanacak, yorumlanacak ve üzerine tefsirler yazılacak ve onu izleyenler dekretist olarak isimlendirilecekti.

Kuşkusuz *Gratian*'ın hukuk derlemeleri de açık bir biçimde faizden hareketle satışın problemli yönlerine temas ediyordu. *Gratian*, *Decretum*'daki *Distinctio 46*'nın sonunda ve *Distinctio 47*'nin başında bu konuya değindi. Daha belirgin olan ikincisinde, din adamlarının bütün emirleriyle yasaklanan faiz pratiği ile ilişkili metinleri bir araya topladı. Bu metinler içinde ise Nicea Konsülü'nün, din adamlarına faizin değişik versiyonlarını yasaklayan metinleri önemli bir yer tutuyordu. Burada *Gratian*, faizin tanımlanması bağlamında *Ambrose*'un şu pasajını benimsemiş görünüyordu: *Ana maldan fazla ne talep edersen et bu faizdir.*

Daha sonra *Gratian*, *Cause 14*'ün *Questio 3* ve *4*. bölümlerinde de faizle ilgili yasaları topladı ve açıklamalar geliştirdi. Özellikle *Questio 4*'de *Gratian*, daha önceden Karolenj yasalarını etkileyen *Papa Leo I*'in ilkesinden hareketle laik bireyler için de faizin yasaklanması gerektiğini derlemelerine dâhil etti. Faiz ilkelerinin daha ileri düzeyde kabulünde, din adamları borç verdiklerinde, borç verdikleri paradan daha fazla değerde bir malı almamak koşulu ile satılarak vermiş oldukları borcun kapatılabilmesi için geri ödemeyi mal olarak alabileceği kuralı da kilise yasasına dâhil edildi. Bu yasanın başına *Gratian*'ın koyduğu hüküm, kilise hukukunda ilk kez adil fiyatın ifade edilmesi anlamına geliyordu. Eklediği bu ifadede *Gratian* şöyle diyordu: *Din adamının verdiği para, nakit olarak adil fiyat olmalıdır* (Pro pecunia, quam clericus dedit, iusto pratio species accipere potest) (Baldwin, 1959: 35). 12. yüzyıla gelmeden önce, 884 yılında Frank Kralı *Carloman* tarafından yayınlanan ve daha sonradan *Penafortlu Raymond* (1175-1275) tarafından kilise hukukuna dâhil edilen *Placuit*'de olduğu gibi, adil fiyata dolaylı değinmeler söz konusu olmasına rağmen, adil fiyat kavramı lafız olarak ilk defa *Decretum*'da, *Gratian* tarafından böylece zikredilmişti (Roover, 1958: 421).

Gratian'ın *Decretum* ile yaptığı şey, faiz benzeri bir ahlâkî lekeyi sözleşmelerin diğer tipleriyle, özellikle kazanç için yapılan alım satımları kapsayan sözleşmelerle de ilişkilendirmesiydi. Bu yaklaşım faizden kaynaklanan fazlalığı alma mantığının ticarete ve mübadeleye de uygulanarak adil fiyata yol açması anlamına geliyordu. Nasıl ki, ticarete bir malı satın alarak, ona hiçbir maliyet ve emek unsuru eklemeksizin yeniden daha yüksek bir fiyatla satmak tasvip edilen bir kazanç değilse ve bunu yapanın bir fazlalık elde etmesine neden oluyorsa, ticaret esnasında alınıp verilen değerlerin de eşit olması gerekirdi ki, taraflardan birisi haksız bir kazanç elde ediyor olmasındı. *Decretum*'da ticarete ve tüccarlara karşı olan tutum *Distinctio 88* bölümündeki üç erken dönem alıntısı ile meşrulaştırılmaya çalışıldı.

Bu alıntılardan ilki *John Chrysostom*'a (347–407) atfedilen uzun bir alıntıydı ve burada Hz. İsa'nın İncil'deki hikâyesinden hareketle alıcı ve satıcıların kiliseden kovulacağını yorumlayan *Gratian*, tüccarların Tanrı'nın rızasını kazanamayacağı sonucuna ulaşmıştı. Şu durumda hiçbir Hıristiyan tüccar olamazdı. Çünkü hiç kimse yalansız ve sahtekârlık yapmaksızın alıp satamazdı. Aldatma tüccarlığın temeliydi (negotiatio). Bir kişi hububatı eleyince sadece kabuğu kalırdı, bu nedenle tüccarlıkta da bir şey kalmazdı, sadece günah dolu faaliyetler kalırdı. Ancak *Chrysostom*'a göre, buradaki tüccar, malı satın aldıktan sonra ona hiçbir ekleme yapmaksızın sadece para kazanmak amacıyla yeniden satan kişiydi.

İkinci alıntı *St. Augustine*'nin yalnızca İncil'in *Vulgata* çevirisinde yer alan bir pasaj üzerine yaptığı yorumdu. Bu pasajda şöyle deniliyordu: *Günboyunca ağzım senin adaletini senin kurtuluşunu gösterecek. Çünkü öğrenmeyi bilmiyorum. Tanrı kudretine gireceğim: Tanrım sadece senin adaletine sığınacağım (dikkat edeceğim), sen bana öğrettin Tanrım, gençliğimden itibaren. Şu ana kadar senin muhteşem eserlerini açığa çıkaracağım.*¹⁰

Bu yorumda *St. Augustine*, Tanrı'nın katındaki gerçek barışı aramak yerine kendi dünyalık işlerindeki başarıyı araştıran tüccarları suçluyordu. *St. Augustine*'nin yorumladığı aynı pasajlara dayanan üçüncü alıntı alışverişin ucuz alıp pahalıya satmaktan başka bir şeyden oluşmadığını ifade eden

¹⁰ Psalm (Mezmurlar) 70: 15–17.

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

Casiodorus'un ifadesiydi. Tüccarlar ona göre nefret edilen kişilerdi çünkü ölçüsüz bir para kazanma isteği ile Tanrı'nın hakkını görmezden gelirlerdi ve ticarî mallarını fiyatlar yerine yalanlara yüklerlerdi. Bu üç alıntı da saf ticarî faaliyetleri suçluyordu. Zanaatkârlığın her türünü dışarıda bırakan alım ve satım pratikleri, ahlâk dışı işlerdi. Başarılı bir tüccar sahtekârlık ve yalan gibi ahlâk dışı yolları kullanmaya zorlanır, Tanrı'yı ve ruh sağlığını unutma tehlikesi içinde olurdu (Baldwin, 1959: 38). Ancak bu düşünceler bazıları tarafından yumuşatıldı. Bu yumuşatmada tüketmek amacıyla alıp satmak, bazı mallarda değişiklik meydana getirerek satmak durumları meşrulaştırılırken, sadece ticaret amacıyla satmak için almanın din adamları için yasak ancak laik bireyler için meşru olduğu vurgulandı (Rothbard, 1995: 38; Langholm, 2006: 402; Baldwin, 1959: 39). Bu yumuşamaya rağmen *Frenzalı John* ve *Hugoccio* gibileri tarafından ticaret yaparken para ve kazanç hırsıyla hareket edilmemesi gerektiği ısrarla vurgulandı ve böyle yapanlar kınandı. Bu yaklaşım *Halesli Alexander* (1185–1245) gibilerince de yorumlandılar. *Alexander, Hz. İsa*'nın Hıristiyan toplumunun temizlenmesinden neyi kastettiğini açıklamaya çalıştı (Langholm, 2006: 403-404; Baldwin, 1959: 40).¹¹

1100 ve 1200 yılları arasında etkin olan ve kilise hukukunun temel derlemelerinden birisini oluşturan *Decretum*, 12. yüzyılın ortalarından itibaren kilise hukukunun yeni bir kaynağı ile, papaların yayınladıkları mahkeme kararları ile geliştirilmeye başlandı. *Alexander III* (1159–1181), *Lucius III* (1181–1185), *Innocent III* (1198–1216) ve *Honorius III* (1216–1227) gibi aktif çalışan papalar, kilise hukuku içinde otorite olarak dikkate alınacak olan dinî bildirgelerinde, önceki araştırmacıların bulgularını ve zengin mahkeme kayıtlarını somutlaştırdılar. Bunlar genellikle papalık mahkemesinde yer alan kanonistlerin tavsiyelerinden ve uzun zamandır, kanonist tartışmaların çözebildiği meselelerin kayıt altına alınmasından oluşturuldu (Baldwin, 1959: 42).

Kilise hukuku, Roma hukukundan bağımsız değildi. Nitekim hem bu iki hukuk, izleyicilerinin birbirleri ile olan öğretmen öğrenci ilişkisi aracılığıyla, hem de iki hukuk kodunun, ama özellikle Roma hukukunun kilise hukukunu etkilemesi ve onun içine sızması nedeniyle ilişki ve etkileşim içindeydiler. Mekân bağlamında da bu iki yapının Bologna'da konuşlanması ve birbiriyle mekân komşusu olması söz konusuydu. Bu etkileşim içinde, sadece *Decretum*'a değil, papalar tarafından ortaya konulan ve kilise hukukunun temelini oluşturan *decretallere* de Roma hukukunun satışa ilişkin temel yaklaşımını oluşturan *laesio enormis* uygulaması şırına edildi. Bu ithal, *Papa Alexander III* ve *Innocent III*'ün mahkemelerinde yayımlanan iki bildirge ile gerçekleştirildi.¹² Daha sonradan *Papa Gregory IX*'un papalık bildirgeleri, *laesio enormis*le ilişkili olan temel papalık görüşlerini bir araya getirdi ve kilise hukukçuları (kanonistler) bu bildirgelere yorumlar ve tefsirler yazmaya koyuldular. Ancak ilgi, faiz ve elde edilen kârların ahlâkî analizine dayanan satış teorisi söz konusu olduğunda daha çok ikincisi üzerinde yoğunlaşıyordu.

Hugoccio, Penafortlu Raymond ve *Johannes Teutonicus* gibilerin, *Decretum*'un ve onu izleyen yorumların ticarete karşı olan duruşlarını yumuşatma çabalarına rağmen, *Quicumque*'nin ucuza alıp pahalıya satmanın bir *turpe lucrum* olduğu ve bunu yapanın utanç dolu bir kazancı araştırdığı ile kilise yasası *Qualitas*'ın bir öğüdündeki alıcılar ve satıcılar arasında günaha düşmemek zordur ifadeleri, ticarî faaliyetlerden kâr elde etmeyi sürdüren tüccarların faaliyetlerinin doğrulanması gerektiğini çağrıştıracak biçimde ortalıkta duruyordu (Baldwin, 1959: 47). Ancak buna rağmen, 13. yüzyıl dekretistlerinin alım ve satım konusundaki düşünceleri ile *Rufinus* ve *Hugoccio*'nun bu konudaki düşünceleri özel bir anlamda farklılık da göstermiyordu. Böylece kilise hukukçuları, ticarî faaliyetlerin

¹¹ Alexander şöyle diyordu: *Bir iktisadî faaliyet, mesela avukat ve benzerleri uygun kişiler tarafından ve birinin veya bir ailenin ihtiyaçlarını karşılamak veya dinî amaçlarla veya sahtecilik ve yalan yemin olmaksızın veya doğru zamanda ve doğru yerde bu malların değerlerinin doğru tespit edildiği bir şekilde ve bu iktisadî faaliyetin yapıldığı şehir veya bölgede genellikle yapıldığı şekliyle yapılıyorsa bu durumda yapılan meşru bir iktisadî faaliyettir. Pazar yerindeki malların tamamını, daha sonradan onları diğer insanlara, ileride satılacak olduğundan daha yüksek bir fiyata satmak için satın alan açgözlü zengin insanlar, şayet bu açgözlüler bunu hububat ve insan hayatı için gerekli olan mallarda yapmışlarsa, bu türden insanlar Tanrı'nın nefretine uğrarlar ve Tanrı'nın örneğine göre kiliseden kovulmaları gerekir.*

¹² Bu bildirgelerden *Alexander III*'ün *Quum Dilecti*'si ile *Innocent III*'ün *Ad nostram noueritis*'inin her ikisi de kiliselerin pratikteki bir satış işleminin papalığa havale edilmesi sonucunda papalığın verdiği kararlar ile oluşmuş olup, bu kararlar, satış işlemlerindeki fiyatın fazlalığına yapılan itirazlar, söz konusu papalar tarafından, Roma hukukundaki *laesio enormis* aleti kullanılarak çözümlenmiştir.

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

din adamları için yasaklanmasında anlaşmış görünüyordular. Laik bireyler için saf ticarî kârın doğrulanması da, ancak kendini ve ailesini geçindirmek amacıyla yapıldığında meşrulaşıyor, açgözlülük ve kazanç hırsı ile yapıldığı zaman ise kınanıyordu. Fakat *Penafortlu Raymond*'un ifade ettiği ılımlı kâr kavramının hesaplanması halâ bir problem oluşturduğu için kanonistler yüzlerini, hukuk yoluyla belirlenecek ılımlı kârdan, günah çıkarma esnasında gündeme gelecek olan bir ılımlı kâr tespitine ve bir bilirkişinin (Ad arbitrium boni viri) yargısına terk etmek durumunda kaldılar.¹³ Böylece alım ve satım esnasında malın tam da değerinde alınıp satılmasına doğru olan inanç netleşmeye başlıyordu.

Bütün bunlara rağmen, adil fiyat söz konusu olduğunda Roma hukukçuları ve kilise hukukçuları tam bir adil fiyatın yasal olarak uygulanmasına gerek görmediler. Mamafih adil fiyat, yalnızca *laesio enormis* sınırlarının belirlenmesinde değil, aynı zamanda satış sözleşmelerinde faizin mevcudiyetinin tespit edilmesinin de bir aracıydı. Sonuçta kanonistler, adil fiyatın nasıl tespit edileceği sorusuyla yüz yüze geldiler. Kilise hukuku içinde ise bu sorunun belirlenmesi temelde iki yasal meselede yükseldi. İlki, *laesio enormis* durumunun hükmüyle ilgili olan kilise bildirgesi *Quum cause*'un, adil fiyatın belirlenmesi ile ilgili olan bölümü *De testibus* (II, 20, c. 42) başlığı altında konuşlandırılmıştı. Bu bölümde, bazı satışların sözleşme fiyatının adil fiyatın yarısının altında olduğuna önceden tanıklık eden şahitlere, adil fiyatın ne olduğuna tam olarak karar vermeleri yeniden hatırlatılıyordu.

Malların doğru değerlerinin tespit edilmesinde, kilise bildirelerindeki diğer durum *In civitate*'nin v. 19, c. 6 başlığında ortaya çıktı. Bu bildire ise ödemenin geciktirilmesi durumunda sözleşmedeki malların aşırı değerlemesiyle ilgiliydi. Aşırı değer tanınması, gerçek değer bilgisini varsaydığı için, adil fiyata karar verme dâhil edildi. Bu bildire, fiyat değişimlerinin doğası ile de ilişkiliydi (Baldwin, 1959: 52). Adil fiyatın belirlenmesinde sıklıkla romanistlerin yasal aletlerini benimseyen kilise hukukçuları, taşınabilir malların değeri söz konusu olduğunda, *In civitate*'deki tartışmalarda, bütün malların adil fiyatının, carî fiyatlar olduğu şeklinde cevap verdiler. Bu genel ilke ise fiyatların bireysel etkilerle konumlandırılmayacağı fakat ortak tahminin bir sonucu olduğu şeklinde, *Digest*'te yer alan ifadenin Ortaçağ kilise hukukçuları tarafından yorumlanmasıydı.

Şu durumda 13. yüzyılın kilise hukukçuları, satış problemi ile ilgili olarak iki önemli unsuru miras olarak devralmış görünüyordular. Bunlardan ilki, Roma hukukunun *laesio enormis* ilkesinin biçim verdiği serbest sözleşmenin genel şeması, ikincisi ise carî piyasa fiyatı ile adil fiyatı eşitleyen özel bir fiyat düşüncesiydi. Aynı zamanda kilise hukukçuları, 12. yüzyılın kanonistlerinden, ticarî kârların doğrulanmasını ama aynı zamanda spekülâtif ticarî kazançlara karşı da genel yasaklamayı benimsediler. Ancak bu kabuller içinde önemli bir çelişki vardı ki, bu da, carî fiyat olarak algılanan adil fiyatın, spekülâtif alım ve satıma karşı genel yasaklamayla çelişmesiydi (Baldwin, 1959: 57). Bu karşıtlığın çözümü için ise kilisenin yargılaması içinde dışsal mahkeme (ius fori) ve içsel mahkeme (ius poli) olarak iki mahkeme türü geliştirildi ve bu karşıtlığın çözümü için kullanıldı. Böylece Roma hukukunun kabul edilen satış sistemi dışsal mahkemenin yargılamasının yetki alanına girecekti.¹⁴

Kanonistlere göre dışsal mahkemedeki adil fiyat basitçe carî fiyattı ve emek, risk ve maliyet faktörleri, içsel mahkemelerde tüccarların kârını ahlâkî olarak doğrulardı. Ancak ticarî kazançlar

¹³ *Rennes*'li William'ın bu konudaki pasajı, *Penafortlu Raymond* tarafından tefsir edilirken kullanıldı. Bu pasaj, günah çıkarıcı kişinin (din adamının), tüccarların niyetlerine, tüccarlar doğru sonuçlar için çalışıp uğraşınlar diye dikkatli ve ihtiyatlı yaklaşması gerektiğini ileri sürdü. *Raymond*'dan etkilenen *Hostiensis* de benzer tartışmayı sürdürdü. Tüccarlar için bir itirafçı olarak rahip, tüccarın faaliyetlerini, sahtekârlıktan kurtulmuş ve onurlu faaliyetlere doğru yönelebilmesi için bir kılavuzdu. Dahası, piskoposun, ılımlı gelirin adil değerini tahmin edebilecek bir tür dürüst adam olduğuna vurgu yapıldı. Dahası, *Hostiensis*, günah çıkarma ile ilgili ticarî faaliyetlerin, hatta tüccarlar için ılımlı bir kâr oranının tesis edilmesinin bile dinî bir denetimini savundu. Ama buna rağmen *Hostiensis* yine de ticarî kârları doğrulamış göründü.

¹⁴ Dışsal mahkeme, Hıristiyan dünyanın sosyal dokusuna uygun olarak, kilisenin kendi üyelerini yargılama hakkını temsil etti. Bu, kiliseye karşı olan suçların yargılandığı bir dinî mahkemeydi ve açık bir biçimde kiliseye karşı işlenen suçların ve onun yaygın hukukunun, seküler mahkemelerdekine benzer bir yasal prosedüre göre, kiliseye karşı olan suçların yargılandığı kamusal bir dinî mahkemeydi. İçsel mahkeme ise kilisenin üyelerini kendi personelinin bakış açısıyla ve *Tanrı*'yla olan ilişkisi açısından yargılama hakkını temsil ediyordu. Bu yargılama basitçe, inananların günahlarını itiraf ettikleri ve papazdan ahlâkî ve ruhsal kılavuzluk aldıkları, günah çıkarma hücrisiyle ilgiliydi. İçsel mahkeme ve dışsal mahkeme birbirinden ayrı tutuluyordu. Örneğin günah çıkarmaya sunulan bir olay, kilise mahkemesine ibraz edilemezdi.

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

sadece maliyetlere, riske ve emeğe değil, aynı zamanda uygun niyetlere de dayanmalıydı. Bu nedenle de açık bir mahkemede niyetlerin tespit edilmesinin (kanıtlanma) zorluğu içsel mahkemenin etkinliğini gündeme getirdi (Baldwin, 1959: 58). Dolayısıyla fiyatın belirlenmesinde içsel ve dışsal mahkeme birlikte işliyordu. Kârın bir yandan ahlâkî olarak doğrulanan ılımlı bir kâr olması, diğer yandan da emek, maliyet ve risk gibi unsurlara bağlı olan bir carî fiyat olması söz konusuydu. Bunlardan ilki içsel mahkemenin, ikincisi ise dışsal mahkemenin alanına giriyordu. Bu mahkemeler aracılığıyla 13. yüzyılın kilise hukukçuları, romanistler ve erken dönem dekretislerinin miraslarını barıştırdılar. Kilise hukukunun serbest sözleşme özgürlüğü ve *laesio enormis* gibi ilkeleri teologlar tarafından saldırıya uğradığı zaman kilise hukukçuları açıkça Roma hukuk anlayışındaki satışın dışsal mahkemesiyle ilgiliydiler ve teologların adil fiyat ile ilişkili karşıt teorilerini içsel mahkemeye havale ettiler (Baldwin, 1959: 58).

2. 4. Ortaçağ Ekonomisi ve Toplumsal Yapıda Süreklilik

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki üç yüz yıl, Roma'dan geriye kalan topraklar üzerinde bazı barbar krallıkların egemenliği altında geçti. Bu durum, merkezî bir otoritenin yokluğuna, kargaşa ve anarşiye işaret ediyordu. Roma'dan sonra İspanya'da Vizigotlar, Kuzey Afrika'da Vandallar, İtalya ve Güneydoğu Avrupa'da Ostrogotlar, Orta Avrupa'da Burgondy Krallığı ve Kuzey Fransa, Belçika, Hollanda ve Almanya'nın büyük bölümünde Frank Krallığı hüküm sürmeye başlamıştı (Noble vd., 1998: 249). Franklar çok erken bir tarihte, 511 yılında, *Kral Clovis* tarafından Marovenj Hanedanı'nın yönetimi altında birleştirildi. Bu birlik, yaklaşık 200 yıl sonra *Genç Pepin* tarafından Karolenj Hanedanı egemenliğinde devam etti. Karolenj Hanedanı egemenliğinde Franklar, ele geçirdikleri topraklar ve artan egemenlik alanıyla Avrupa'nın büyük bir bölümünde birliği tesis etmiş görünüyordular. Karolenj egemenliği altında Avrupa'da pek çok siyasî, hukukî ve iktisadî yapılanmaya imza atılacak olmasına rağmen, *Charlemagne*'ın 814 yılındaki ölümü, birliğin dağılmasının ve karmaşanın habercisi oldu. Almanya, Burgonya, İtalya, Fransa, Galiçya ve Büyük Moravya Krallıkları ile Aragon ve Barselona gibi kontluklar, Frank İmparatorluğu'ndan kalan coğrafi boşluğu doldurmuştu. Artık bölgesel küçük yönetim birimleri ve bölgesel ekonomilerin varlığını kabul etmek kaçınılmaz gibi görünüyordu. Bu gelişmelere paralel olarak bir başka önemli gelişme 4. ve 9. yüzyıl arasında Avrupa Kıtası'nın Germen, Müslüman, Macar ve Vikinglerin değişik yönlerden başlattıkları saldırılara maruz kalması oldu. Gelişmeler içe kapanma ile siyasal ve ekonomik açıdan küçük birimler halinde organize olmayı ve toplumu, toplumsal varlığın devamı için sınıflı bir biçimde tesis etmeyi dikte ediyordu (Bkz. Bloch, 2007: 25-116).

9. yüzyılın başlarına gelindiğinde bütün Avrupa Kıtası siyasî bir parçalanmışlığın ve partikularizmin içine düştü. Kilise organizasyonunun tesis ettiği birliğin aksine siyasal yönetim, belirli bağlılık ilişkilerine ve sınıflı bir toplum yapısına dayanan, ulus bilincinin ötelendiği, siyasal yetkinin, sembolik güçleri bulunan kraldan en düşük soyluluk nişanına sahip olan soyluya kadar uzandığı bir hiyerarşik yapılanma ile temsil edilen ve *malikâne* ismi verilen küçük bölgesel birimlerden oluşuyordu (Bkz. North ve Thomas, 1971: 777-803). *Herbert Heaton*, Avrupa Kıtası'nın siyasal açıdan binlerce küçük yönetim biriminden oluştuğunu ancak dinî açıdan tam bir birliğe sahip olduğunu söylüyordu (Heaton, 1963: 86). Zira uzun karmaşa yıllarında kilise, Vatikan Kilisesi başkanlığında, eğitim-öğretim birliği, dil birliği ve organizasyon birliği sağlayabilmişti. Siyasal yönetim ise sembolik krallar etrafında örgütlenmiş, malikâne ismi verilen binlerce küçük yönetim biriminden oluşmuştu. Ruhban sınıfı her zaman siyasî dünyanın içine yerleşmişti. Bu durum, Reform hareketi ile birlikte bile tam olarak ortadan kalkmayacaktı. Fransız, Alman ve İngiliz parlamentolar içinde din adamlarının yerleri vardı ve kilise her yerde sıkı bir biçimde örgütlenmişti. Kalvenci ve Zwiglici kilise yandaşları bile, kilise cemaati başkanlığında piskopos benzeri bir yöneticiyi tanımaktaydılar (Hof, 2004; 29).

Toplumsal yapının, *yönetenler* (savaşanlar), *dua edenler* ve *üretenler* şeklinde kurgulanması pratik uygulamaların devamlılığının yanı sıra dinî ve hukukî metinlerle de desteklenerek mevcut durumun ideolojik araçları tesis edilmişti. Söz konusu bu sınıflı yapının *Tanrı* tarafından verildiği, herkesin içinde bulunduğu toplumsal sınıfa rıza göstermesi gerektiği, bunun günahlı olan insanlığın günahları için kendisine layık görülmüş verili bir durum olduğu inancı Hıristiyanlıkla başlayan bir gelenekle 13. yüzyılın başlarına kadar geldi. Yeryüzü *Hıristiyan Krallığı*'ndaki eşitsizlik ise *Tanrı*'nın iradesinin bir sonucu olarak zaten günahlı olan insana reva görülmüş olan verili bir durumdu. Bu nedenle insanların sınıf değiştirmeleri ve buldukları sınıfsal yapıya rıza göstermemeleri büyük bir günah olarak kabul

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

ediliyordu. Bundan dolayı bir serfin lord, bir lordun da bir serf olma isteği anlamsız ve günahkâr bir düşünüş biçimiydi (Bkz. Küçükkalay, 2014: 141-179). Toplumun sınıflı yapısına ve bu yapının sürdürülmesinin gerektiğine olan inanç o derece keskindi ki, Hıristiyanlığın gelmesi ve yorumlanması ile birlikte kölelik gibi bir kurumun kaldırılmasına yönelik bir çaba, düşünsel düzeyde bile olsa geliştirilmemişti (Jones, 2013: 167. Ayrıca bkz. Barnes, 1857).

Sınıflı toplumsal yapı, *Salisburyli John* tarafından *antropomorfik* (insan benzeri) bir yaklaşımla ifade edilmişti. Buna göre toplumdaki her bir sınıf, vücuttaki bir organı temsil ediyordu ve tıpkı bir insan vücudunda olduğu gibi her biri bir diğeriyle uyum içinde ve kendi görevini yapar bir şekilde çalışıyordu (Salisbury, ??: ??). Benzer bir yaklaşım *Thomas Aquinas* tarafından *Summa Theologica*'da dile getirildi. *Thomas, Summa*'da, *medenî ilişkilerde aynı topluma ait olan her insan bir vücut gibi kabul edilir ve bütün toplum da bir insan gibi kabul edilir* (Aquinas, ??: 1275) derken doğrudan sınıflı bir toplumsal yapıya işaret ettiği çok açıktı. 14. yüzyıl hukukçularından *John Fortescue* (1395–1477) ise *On the Laws and Governance of England* isimli çalışmasında, *Tanrı*'dan başlayarak, meleklerin de içinde bulunduğu hiyerarşik bir düzenden bahsetti. Bunu topluma uyarlayarak, kraldan başlayan bir hiyerarşik düzen içinde toplumsal yapının nasıl şekillenmesi gerektiğini anlattı (Bkz. Geuss, 1997). Örneğin 1588–1653 yılları arasında yaşamış olan *Sir Robert Filmer, Patriarcha* adlı kitabında, insanların siyasal açıdan eşit olmadıklarını, birbirleriyle olan ilişkilerinin ilahî bir hiyerarşi içinde belirlendiğini ve kralın bu hiyerarşi içinde en tepede bulunduğunu ileri sürdü. Kral, üstün konumunu ilahî yasadan almıştı. Yani, *Tanrı*'nın ilk krallık hakkını bahsettiği *Hz. Adem*'den aktarılan bir hak bu hak. Dolayısıyla, kralın iktidarının varlığı ve devamlılığı, uyruklarının rızasına bağlı değildi. Uyrukları hiçbir şekilde ve hiçbir zaman krallarına karşı gelemezler ve onu tahtından indiremezlerdi (Ağaoğulları, 2011: 484).

Adil fiyat ilkesi, *St. Augustine*'in ahlâkî bir ilkesinden, Ortaçağ'ın ekonomik bir ilkesine dönüşmüştü. Belirli sayıda insanın bir arada yaşamasının ve yaşamlarının devam ettirebilmelerinin toplumsal aracı haline gelmişti. Mücadele sadece adil olduğunda toplumsal işlevselliği başaracak araçları sağlayacaktı (Johnson, 1938: 167-168). Siyasal yönetim, ekonomik–malî yapı ve askerî sistem bu sınıflı hiyerarşik örgütlenmede iç içe geçmiş bulunuyordu. Asıl olan, sınıflar arasındaki eşitsizliğin aksine, her sınıfın kendi içinde, farklılaşmaya izin vermeyecek bir biçimde yatay eşitliğin sağlanmasıydı. Tek başına feodalizmdeki sınıflı toplum yapısı sınıflar arasındaki eşitsizliğin ve sürdürülebilirliğin teminatı değildi. Aynı zamanda hiyerarşik örgütlü tarım toplumlarında maddî kaynaklar, siyasal liderlik ve doğüstü güç, toplumsal olduğu kadar coğrafi bakımdan da eşit olmayan bir dağılıma tabi olma eğilimindeydi. Bu nedenle Ortaçağ metinsel ve arkeolojik kanıtlarının haritası, ekonomik, dinsel ve siyasal işlevlerin bazı yerlerde toplandığı, diğer yerlerin daha az role sahip olduğu karmaşık bir yapı ortaya çıkarmaktaydı (Smith, 2015: 244).

Toplumun bu sınıfsal yapısı adil gelir dağılımı teorisi ile ilişkiliydi. Adil gelir dağılımı teorisi ise Ortaçağ konjontüründe adil fiyat kavramından bağımsız olarak değerlendirilemezdi ve adil gelir dağılımı aynı zamanda toplumun işlevsel olarak tabakalaşmasıyla da alakalıydı. Bu teorinin işaret ettiği toplumsal politika bu nedenle muhafazakârdı. Hükümetten ve kamuoyundan talep edilenler: (a) Bir toplumsal sınıfın üyelerinin kendi sınıfsal sınırları içinde kalması ve (b) Her toplumsal grubun üyelerinin kendi toplumsal konumlarına yetecek kadar bir gelir elde etmeleriydi (Johnson, 1938: 169).

Klasik dönem Ortaçağ ekonomisi sıfır toplam ekonomi algısının söz konusu olduğu, verimliliğin düşük, taşıma maliyetlerinin yüksek, ihtiyaç için üretimin yapıldığı, ticaret hacmi ve para kullanım oranı sınırlı olan ve işgücü mobilitesinin neredeyse hiç bulunmadığı sanayi öncesi bir ekonomik düzene işaret ediyordu. Verimliliğin artırılmasına ve sermaye birikiminin olabirliğine ne düşünsel anlamda ne de pratikte yer bulunuyordu. Aralarında pazar bağlantısı bulunmayan birimlerin içinde, tüketimin çeşitlendirilmesi amacıyla yönelik olarak ticaret yoluyla kâr elde etmenin de sermaye biriktirmenin meşruiyetine de akıl yatmıyordu. Bütün bunların da ötesinde, bu yapının dönüşmesi değil, kendine göre bir istikrar ve süreklilik atmosferi sağladığı için dönüşmemesi arzulanıyordu. Bu yapının dışında bir tasavvur söz konusu değildi.

Ortaçağ toplumunda işgal dışındaki bir genişlemenin yöntemi bilinmiyordu. İktisadî artığın üretime yatırılması ya da teknolojik değişim yoluyla büyüme ya mümkün görünmüyordu ya da arzulanıyordu. İhtiyaçlar, isteklerin azaltılması ya da onların adaletli ve gerekli bir şey olarak görülme-

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

lerinden vazgeçilerek gideriliyordu. Bu nedenle, örneğin, Yunanlılara şöyle söyleniyordu: *Az istek Tanrısaldır*. Açıkçası koruma ekonomisi, büyüme ekonomisinden farklıydı. Bir toplumu geleneksel çizgisinde korumak, insanların, görevlerini atalarınınkiyle aynı şekilde yerine getirmesi anlamına gelirdi ki, malların mübadelesinin para ile yapıldığı yerlerde, alıcı ve satıcı kendi geleneksel konumlarında kalırlar ve geleneksel fonksiyonlarını alışıldık şekilde yerine getirirlerdi. Bu yüzden mal mübadelesi ve bunun için belirli miktarda para gerekli olduğunda, mübadelenin özellikleri önemli hale gelirdi. Serbest bir piyasa ve gelir dağılımı şartlarının kabul edilirdiği olmadıkça bu kurallara piyasanın karar vermesi beklenemezdi (Wilson, 1975: 62). Bu yüzden bir ihtiyaçlar ya da istekler çerçevesi içinde, öz çıkarlar ya da bencil içgüdülerle değil, ancak gelenekle ve kilise tarafından uygulanan yaptırım ve yönetim ile her sınıfın ihtiyaç duyduğu kaynağın belirlenmesi mümkündü. Ya da alternatif olarak, geleneksel meslekler ve üretim teknikleriyle, verilen görevi yapması gereken kaç insana ihtiyaç olduğunun tespit edilmesi söz konusu olabilirdi. Bir sınıflar ya da meslekler grubu içinde işlevlerini yerine getirmelerine yetecek kadar gelir olmalıydı (Wilson, 1975: 64; Galbraith, 2004: 16). Zira *Tawney*'e göre herkes kendi payına düşenle yetinmeliydi ve daha fazlasını talep etmemeliydi. Sınıf içinde eşitlik olmalıydı. Şayet bir kimse yaşam için gerekli olan iki şeyi elinde tutarsa, komşusuna daha az kalacaktı. Sınıflar arasında ise eşitsizlik olmalıydı, çünkü öbür türlü, bir sınıf kendi haklarından doğan işlerini yerine getiremezdi. Toplum iktisadî öz çıkarların bir ifadesi değil, karşılıklı değişen sorumlulukların bir arada bulunduğu bir sistemdi. Toplumsal refah, eğer her sınıf kendi işlevini ve bu işlevden doğan haklarını kullanırsa var olabilirdi (Tawney, 1926: 27).

Klasik Ortaçağ'ın bu genel görünümünde eşitliği bozan, sınıfsal yapıyı buharlaştıran ve sistemin sürdürülebilirliğine zarar veren her şey, özellikle bir tür zenginlik transferi anlamına gelen, mübadelede eşit olmayan değerlerin değiştirilmemesine akıl yatmıyordu. Bu nedenle de toplumdaki işlemlerin çeşitlenmesiyle artan ürünlerin mübadelesi adil fiyatla gerçekleştirilmeliydi. Aksi halde devlet zarar görürdü. Bir organizmadaki bir organın işlevini yerine getirmemesi bütünü işlevini yerine getirmemesi anlamına geliyordu. Toplumlar, adil fiyatın dışındaki bir fiyattan alışverişe izin verilerse, bir insanın yüzündeki burunu kesmiş ya da mideyi beslemeyen bir el durumuna gelmiş olurlardı. Böyle örgütlenmiş bir toplumda pratik olarak insanî olmadığı gibi, felsefî açıdan da insanî ve doğal olmayan sınıf çatışmasından kaynaklanan gerilimler engellenirdi. Çünkü insanlar, sahip oldukları ya da olmadıklarına göre değil, yaptıkları şey temelinde birleşiyorlardı. Ortaçağ tipinde bir örgütlenmede malların steril bir toplumsallaşması değil, insanın doğal ve verimli bir biçimde toplumsallaşması amaçlanmaktaydı (Dempsey, 1935: 486). Adil fiyat düşüncesi kredi ilişkilerinin olmadığı ve özellikle 12. yüzyıla kadar gelen trampa ekonomisinin doğasına da uyum gösteriyordu (Postan, 1928: 235) Para kullanımının dar, kredi ilişkilerinin ise yok olduğu böyle bir düzende paraya yüklenen anlam, açık ve net bir aracılık rolünün ötesine geçmiyordu. Bu nedenle paranın bir sermaye olarak kullanılmak suretiyle büyütülmesine düşünsel platformda yer yoktu.

Klasik dönem Ortaçağ ekonomisinde Hristiyan kardeşliğini bozacak her türlü karşıtlık ve ekonomik rekabet ötelenmişti. Devlet veya daha küçük ölçekte malikâne, Hristiyan birliğini ve kardeşliğini temsil ediyordu. *Aristo*'nun madde form kuramından hareketle, bütün kâinattaki varlıklar, *Tanrı*'nın birliği altında çeşitlenmişlerdi ve yüzleri *Tanrı*'ya doğru dönüktü ve kâinatta yaratılan her şey hiyerarşik bir düzen içinde, son tahlilde *Tanrı*'ya ulaşıyorlardı. Bu nedenle de bir yandan sınıflı bir toplum, bir diğer yandan da toplumsal düzen içindeki çatışmalar ve toplumdan bağımsız ve bir birey olarak hareket etmek dine ve doğal olana uygun değildi. *Louis F. Celine*, *Kilise* isimli edebî çalışmasında bu durumu şöyle niteledi: *O, hiçbir toplumsallığı olmayan sıradan bir birey ancak.* (Bkz. Celine, 2003). Şayet Ortaçağ düşüncesi bu bağlamda tek bir kelime ile tanımlanmak istenseydi bu, *adalet* olurdu. İnsanlar kardeşiler ve birbirlerine kardeş gibi davranmalıydılar. Birbirinin haklarına, konumlarına saygı göstermeliydiler. Hiç kimse, hiçbir koşul altında komşusundan çıkar sağlamamalıydı. Bu, bütün klasik Ortaçağ iktisadının özü ve bütünü oldu (Gray, 1933: 46). Bu bakış açısından dolayı Ortaçağ ekonomisi sık görünen, ancak evrensel olmayan eksik rekabet tarafından şekillendirildi ve bu, ekonomik yapı üzerine yazı kaleme alan Ortaçağ yazarlarının farkında oldukları bir problemdi. Ancak adil fiyat öğretisi ahlâkî yaptırımlarla uygulanan uzlaşmalı fiyatlar sağlayarak aksak rekabetten kaynaklanan pazarlık maliyetlerini minimize eden ve bu amaçla yorumlanan kullanışlı bir araç oldu (Friedman, 1980: 240).

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

Örneğin *R. H. Tawney*'e göre Ortaçağ'da adil fiyatın devamlılığı ve arzulanabilirliği, geleneksel koruma ekonomisinin sürdürülebilmesi için sınıflı bir toplum yapısının varlığına dayandırıldı. Toplum bu nedenle bireysel çıkarların bir ifadesi değil, karşılıklı değişen sorumlulukların bir arada olduğu bir sistemdi. Toplumsal refah, herkes kendi hakkına sahipse var olabilirdi (Tawney, 1926: 27-29). *G. W. Wilson* da aynı görüşteydi (Wilson, 1975: 62). *Max Weber* mevcudun sürdürülebilmesinde loncaları öne çıkarırken, *Werner Sombart* daha ileri gitti. Ona göre sadece Ortaçağ zanaatkarları değil, tüccarları bile yalnızca toplumdaki sosyal statülerine uygun rızıklarını kazanmaya çabaladılar ve servet biriktirmeyi veya sosyal merdivende yukarıya doğru tırmanmayı araştırmadılar. *Sombart*, bu durumun, Ortaçağ'ın bütününde baskın olan adil fiyat kavramında kökleştiğini ileri sürdü (Weber, ??: 138-143; Sombart, 1916: 292-293).

Altındaki faktörler her ne olursa olsun adil fiyat dinamik bir ekonomiye yol gösterecek nitelikte değildi. Nitekim Ortaçağ toplumu durgun ve korumacıydı. Üretim yöntemleri ancak uzun dönemde değişiklik geçirebiliyordu ve bağımsız üreticiler veya tekeller yaygındı. Piyasalar gelişmemiş olduğundan özel bir malın piyasa fiyatı yaygın bir biçimde bilinmiyordu. Bu nedenle adil fiyat sipariş üzerine çalışan bir toplumda, geleneksel üretim yöntemlerini sürdüren kaynak dağılımı sağladı ve birbirinden bağımsız değişim işlemlerine kılavuzluk yaptı (McKinnon, 2000: 592-593).

3. ORTAÇAĞ'DA ADİL FİYAT: SKOLASTİK TEOLOGLAR

Ortaçağ'a damgasını vuran ve düşünsel olarak Ortaçağ'ı etkileyen bir diğer akım, skolastik felsefe olarak bilinen ve 9. yüzyılın başlarındaki bir hazırlık dönemiyle başlayarak 17. yüzyılın başlarındaki geç skolastik dönemle sona eren, bir dizi teolog-düşünürün düşüncelerinden oluşan akımdı. Bu akımın içinde *Petrus Abelardus* (1079-1142), *Albertus Magnus* (1206-1280), *Thomas Aquinas* (1225-1274) ve *Ockhamlı William* (1285-1347) gibi düşünürler yer alıyordu (Bkz. Çüçen, 2010). Skolastik denilen şey inancı ve akılı birleştirmeye çalışan bir öğretiydi, Ortaçağ'daki felsefe ve teolojik öğretimde yer alan bir doktrine ve 13. yüzyılda ortaya çıkan bir düşünme metoduna karşılık geliyordu. Zaten skolasticus, manastırda eğitim veren kişi anlamına geliyordu. İlk dönem skolastiği (9. ve 12. yüzyıl) *St. Augustine*'nin ve yeni platonculuğun etkisi altındaydı. 13. yüzyıldaki skolastik düşünce ise felsefi olarak kabul ettiği aristotelesçiliği benimsiyordu. *Albertus Magnus* ve *Thomas Aquinas*'ın düşünceleri de bu ikinci dönemde gelişecekti (Russ, 2011: 79).

Ortaçağlarda teoloji, gerçekten de bilimlerin kraliçesiydi. Altı bölüm halinde oluşturulan bilimler, katedral okullarında teoloji üst başlığı altında okutuluyordu. Teoloji, doğruluğu ve bilgeliği öneren entelektüel bir disiplindi. Ancak özellikle karmaşa dönemlerinde romanistler ve kanonistler, insanî ilişkilere ve hukuka, ahlâkî ilkeleri uygulamaktan uzak kalmışlardı. Teoloji, erken 12. yüzyılda *Petrus Abelardus*'un Paris Üniversitesi'ndeki başkanlığında yeniden canlandı. O çağlardan sonra, Bologna'da romanist ve kanonistlerin konuşlanması gibi, Paris'te de teologlar konuşlandılar. 12. yüzyılın sonraki dönemlerinde teologlar, metafiziksel ve ontolojik soruların dışında çalışmanın ve hukukçuların sosyal ahlâkından ayrılma taraftarıydılar. Bu durum 12. yüzyılın sonlarına doğru esnemesine rağmen, 13. yüzyıla geçerken, üniversite eğitimi din adamları gayretli bir biçimde sosyal ahlâk problemlerine dönüş yaptılar. Ancak adil fiyat kavramı ile uğraşan teologlar, romanist ve kanonistlerin, serbest sözleşmenin veya piyasa fiyatının adil fiyatın kapsamı içinde kaldığı sürece yasal olduğu düşüncesine katılmıyorlardı. Parisli teologlara göre, adil fiyattan başka bir şey olan piyasa fiyatı günahlı ve ahlâk dışıydı (Rothbard, 1995: 47). Zaten skolastiklerin romanist ve kanonistlerden ana farklılığı da burada toplanıyordu.

Teologları bu bağlamda hukukçulardan ayıran temel özellik, onların, ilahî hukukun tam olarak adil fiyatın uygulanmasını istediği iddialarıydı. Gerçekte beşerî hukukun her şeyi cezalandırma şansı olmadığından, beşerî hukuk adil fiyatın ancak yarısı kadar olan sapmaları düzeltebilmekteydi. Oysa ilahî hukuk, adil fiyatın tam olarak uygulanmasını arzu ediyordu (Gothenburg, 1960: 74). Yeryüzündeki Tanrı Devleti görüşünü izleyen skolastikler, insanlar arasında güzel ve uyumlu bir yaşam kurulmasını mümkün kılacak adalet erdemine dayanan bir insan etiği kurmaya teşebbüs ettiler. Ancak ekonomik gerçekler başta olmak üzere, bu görüş nesnel gerçekliklerle karşı karşıya kaldığında problemler ortaya çıktığı gibi skolastikler de, özellikle ticarî faaliyetlerin bu yaklaşımı gölgelediğinin farkına varmaya başladılar. Bu ise skolastikleri ekonomik gerçeklikle, doğa kanunlarını ve Hıristiyan doktrinini izleyen toplum vizyonunu harmanlama düşüncesine yönlendirdi (Langholm, 1992: 565). S-

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

kolastik teologların adalet bağlamındaki yaklaşımları son derece titizdi. Hatta son dönem skolastiklerinden *Lugo*'ya göre, skolastik doktorlar arasında, adaletle karşı yapılan bir fiilin kesinlikle ciddi bir günah olarak telakki edilmesi ve telafinin zorlanması gerektiği son derece yaygın ve kabul edilen bir düşünceydi. *Thomas Aquinas*'taki öncelikli neden, alımda ve satımda eşitliğe itibar edilmesi gerektiği idi. Çünkü bu eşitlik, fiyatın malın değerinden daha yüksek veya daha düşük olduğu zamanlarda ortaya çıkmazdı (Monsalve, 2010-2012: 18). Skolastikler aynı zamanda kişinin kendi çıkarını düşünmesini ve öz çıkar güdüsüyle hareket etmesi ilkesini, ilkel bir düşünüş biçimi olarak kabul ediyorlardı. Onlar, *Aristo*'yu takip ederek, paranın bir amaç olmanın ötesinde bir araç olduğunu kabul ettiler. Dolayısıyla kendisini ve evini geçindirmeye yetecek miktardan daha fazla bir servet ve kazanç peşinde koşmak doğaya aykırıydı (*contra natura*). Onlar ekonomik güdülerini değil, düzensiz ve sınırsız bir şekilde kazanç peşinde koşmayı kınadılar (Monsalve, 2010-2012: 15).

Skolastik düşüncedeki adil fiyat anlayışının derinliklerinde *doğal hukuk*, *özel mülkiyet* ve *adaletin erdemi* olmak üzere üç unsur yer alıyordu. Doğal hukuk *Aristo* tarafından, tabiatın hayvanlar arasında koyduğu kurallar olarak tanımlanırken, *Thomas Aquinas* bu tanımı, öldürmeyeceksin, çalmayacaksın ve benzeri sosyal fayda ve ihtiyaçlara uygun kurallar olarak tanımlamaktaydı. Doğal hukukun bu bağlamdaki önemi ise iki nedenden kaynaklanıyordu. Bunlardan ilki, bu yasanın özünde doğru ve mantıklı olması, ikincisi ise Tanrı'nın isteğini yansıtması nedeniyle bu yasanın her zaman ve her yerde geçerli olmasıydı.

Skolastikler bu yasanın emirlerinin değişmez olduğunu ifade ediyorlardı. Onlara göre insan bilgisi belirsizlik durumunda hataya düşebilirdi. Böylece durumların detaylı bir analizi, doğal hukukun genel ilkelerinin tekil gerçek bir olaya uygulanması olabilirdi. Bu açıdan doğal hukuk tarihseldi. Sonuç olarak doğal hukuk insan davranışlarını, bir bütün olarak toplumun iyiliği için çalışmayı zorlamak yoluyla etkileyerek yönetecekti (Monsalve, 2010: 499). Böylece skolastik iktisat görüşünün ahlâkî çerçevesinde, yaratılışın aktörü olan insanın ortak iyiye dair temel bir sorumluluğunun olduğunu ve adil fiyatın tüccarlara düzenli kazançlar sağlarken, tüketicilere de ekonomik olarak zarar vermesinin engellenmesi gerektiğinin vurgulanması yer alıyordu (Monsalve, 2010-2012: 7).

Skolastikler de, kendilerinden önceki ve çağdaşı olan Roma ve kilise hukukçuları gibi adil fiyatı ticaret ve tüccarlar ile iç içe inceleme yolunu tercih etmişlerdi. 12. yüzyılın sonları ve 13. yüzyılın başlarında skolastik teologlar adil fiyatın doğasında yer alan unsurları incelemeye, onları mantıksal bir düzleme adapte etmeye ve adil fiyat gibi pratik teorilerin bütün ayrıntılarını kapsayan adaletin, entelektüel yapısını inşa etmeye başladılar. *Rudolphus Ardens* ve *Stephen Langton* (1150–1228) gibi Paris Üniversitesi'nin etkili teologları adalet tartışmasında öncü rolü üstlendiler. Adaletin sentezi konusundaki katkıları teologların en temel başarısıydı. Bu sentez, Roma ve kilise hukukunun entelektüel problemlerin çözümüne artan miktarda katılımı ile *Aristo*'nun yeniden Ortaçağ referans sistemlerine adaptasyonunun artışı ile gerçekleşmişti. Bu katkılar ile 1200'deki üniversite eğitimi din adamları spekülâtif felsefenin ilk ilkeleri ışığında ahlâkın pratik problemlerini tartışmaya başladılar (Baldwin, 1959: 60-61).

Skolastikler *Aristo*'nun kavramlarını İncil ile uzlaştırmayı denediler. İlk olarak *İncil*'deki Yaratılış bölümünden hareketle, eşyanın görünüşünün düzeni bakımından malın varoluşsal değerini dikkate aldılar. Bu tabii ki, bazı problemlere yol açtı. Mesela sıçanların bu İncil'deki düzene göre daha üst bir yerleri vardı. Ancak bu onların buğdaydan daha değerli olduğu anlamına gelir miydi? Kelimenin tam anlamıyla skolastikler, özellikle *Buridan*, alternatif bir düşünce getirdi. Bir eşyanın kendinde olan, eşya olmasından dolayı değeri insan ihtiyaçları ile çok yakından ilişkili değildi. Aksine bu ikisi arasında gevşek bir ilişki vardı. Oysa bir malın değeri insan için faydalı olması ile daha yakından ilişkiliydi. Bir malın değeri ile faydalılığı arasındaki ilişki, bir malın varoluştan bir değere sahip olduğu düşüncesiyle karşıtlık oluşturuyordu. Yani faydalılık bir malın kendisinde olan bir özellik değildi fakat bu malın diğer mallarla ve insan ile olan ilişkisinde ortaya çıkan bir özellikti. *Aristo*'ya göre insanların ihtiyaçları farklıydı ve bu nedenle yararlılık derecesi farklılaşır ve çoğu skolastik düşünür de bu düşünceyi benimsemişti. Bu da malların değişik zamanlarda ve bölgelerde farklı fiyatlarla mübadele edilmesine izin verilmesini meşrulaştırmaktaydı (Donleavy, 2013: 175).

Tartışmalarda öne çıkan ilk unsur, önceki tartışmalarda da gündeme geldiği gibi ticaretin ve tüccarın, alınan değerden daha fazlaya yaptığı satışın incelenmesiydi. Şayet ucuza alıp pahalıya satma

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

operasyonunun hangi durumlarda meşru olduğu ortaya konulursa, bir değişim işleminde, bir malı, alınan fiyattan (değerinden) fazlaya satmanın da sınırlılıkları belirlenmiş olacaktı. Ancak buna ve etiği pratik dünyanın ilişkilerine ithal etmeye yönelik çabaya rağmen, ortada halâ çözülmeyi bekleyen önemli bir problem duruyordu ki, bu problem, neredeyse bin yılı geçkin bir süredir, Roma ve kilise hukukçularının sözleşmeye ve piyasa koşullarına bağlı olarak kabul ettikleri fiyat (değer) tanımlaması dışarıda tutulduğunda, bir malın değerinin kaynağının ve ölçüsünün ne olduğuna net bir cevap verilemiyor olmasıydı.

Patristik dönemde ticaret hor görülmüş ve kınanmıştı. Bu nedenle de tüccarların toplum içindeki rolleri şüphe altında kalmıştı. Sonraki dönemlerde bu yorum fazla değişiklik göstermeden devam etti. Skolastik döneme geldiği zaman konu ilk olarak *Peter Lombard*'ın (1100–1160), askerlerin ve tüccarların görevlerini günahsız bir biçimde yapamayacaklarını iddia eden *Sentences*'ine yapılan yorumlarla gündeme geldi. Bu çalışma için ilk yorumu *Cherli Hugh* (ö. 1263) ve onun da öğrencisi olan *Odo Rigaldus* (1200–1275), aldatma araçları kullanan tüccarlar ile dürüst araçlar kullanan tüccarlar arasında ayrıma giderek yaptılar. Yüzyılın ikinci yarısına geldiğinde ise tüccarların durumuna ilişkin olarak bir yazın tipi gelişmeye başlamıştı (Baldwin, 1959: 63). *Sentences* üzerine yapılan ikinci dönem yorumlarında *Aquinas*'ın, *Tarentaiseli Peter*'in (ö. 1276) ve *Boneventura*'nın (ö. 1274) yorumları önemli bir yer tutuyordu. *Albertus Magnus* da bu listeye katıldı ve ticarî aktiviteyi kötü bir konuma sokabilecek olan üç koşulu (yer, zaman ve bireyin durumları) listeledi. Ama ticaret ve tüccarlar konusundaki daha kapsamlı yorumlar 13. yüzyılın *summa theologicaları* (dinî özetler) arasında bulunuyordu. Bunlar arasında en bilinen çalışmalar Fransiskan *Halesli Alexander*, *Sistercian Gui de l'Aumone* ve *Thomas Aquinas*'ın çalışmalarıydı (Baldwin, 1959: 64). Bu üç yazar da tüccarların faaliyetlerine ılımlı olarak baktılar. Ancak kârın, yani ucuza alıp pahalıya satmak suretiyle elde edilen fazlalığın realize edilebilmesi bir problem olarak ortada duruyordu. Teologların bu bağlamda yaptıkları ilk şey, zanaatkâr ile tüccarlar arasındaki ayrımın netleştirilmesi oldu. Sonuçta, zanaatkârın faaliyeti meşru kabul edilip hem laik bireyler, hem de din adamlarına bu türden faaliyetler için izin verilirken tüccarların faaliyetlerinin tam olarak böyle olmadığı vurgulandı. Ortaçağ teologlarının özellikle tüccarı ve onun faaliyetlerini doğrulamaya yönelik çabalarına rağmen tüccarlık karakteristik olarak pis bir iş olarak kaldı.

Ticaret ve kâr konusundaki düşüncelerden sonra, skolastikler, bir piyasada, bir malın değerinin ne olması ve nasıl tespit edilmesi gerektiği üzerine eğildiler. Toplumun varlığı için mübadele gerekliydi, mübadelenin olabilmesi için ise eşit olan değerlerin değişmesi gerektiğine inanılıyordu. Eşit değerlerin değişmesi gerektiği önermesi de herhangi bir malın değerinin, mübadele öncesinde tespit edilmiş olmasını dikte ediyordu. O halde fiyatlar ya bir kamu otoritesi tarafından mübadele öncesinde belirlenmeliydi, ya da fiyatların piyasa koşulları içinde kendiliğinden oluşmasına imkân sağlanmalıydı. Temel ayrım bu olmakla birlikte, bu ayrımdan kaynaklanan onlarca türev soruyu elde edebilmek ve konuyu, adil fiyata daha çok kafa yormalarından dolayı ikincisine fazla itibar etmemelerine rağmen, bazıları fiyatın belirlenmesindeki bu temel ayrımda hem birinci hem de ikinci durumu tartışmaktan çekinmemişlerdi.

Hostiensis bir alıcının pazardaki fiyat ve koşullar hakkında bilgilenmesi durumunda mevcut pazarda zaten daha fazla ödeme yapmayacağını, pazarda zaten tek bir fiyatın olabileceğini ifade etti. *John Duns Scotus* ile onun izleyicileri olan *John Mayor* (1469–1550) ve *João Sobrinko* (*Johannes Consobrius*, ö. 1486) adil fiyat denilen şeyin normal kârı ve katlanılan riskin telafisini kapsamaması gerektiği konusunda ısrarcıydılar (Roover, 1958: 419 ve 424). *Langensteinli Henry*'nin aksine onlar, fiyatların belirlenmesinde sosyal statü konusuna ilgilenmediler. *Henry*, fiyatların önceden belirlenmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Ona göre şayet kamu otoriteleri fiyat tespitinde başarısız olurlarsa, üreticiler fiyatları kendileri koymak yoluna gidecekti fakat böyle bir durumda statülerini devam ettirmeye imkân veren düzeyden daha fazla bir masraf ve emek karşılığı almamaları gerekmekteydi (Per quanto res suas vendendo statum suum continuare possit). Şayet bu üretici, *Henry*'ye göre, kendini zenginleştirecek ve sosyal konumunu geliştirecek bir karşılık alırsa, tamahkârlık günahını işlemiş olurdu. *Henry*, kamu otoritelerinin fiyatları tespit ettiklerinde halkın, zamanın ve bölgenin koşullarını dikkate alması gerektiğini de ekledi (Wood, 2004: 143). *Sienali Bernardino* (1380–1444), *John Duns Scotus*'un (1265–1308) bir izleyicisi olarak tomizmi benimsedi. Ona göre fiyat sosyal bir fenomendi. Bireylerin keyfi kararlarına göre değil toplum tarafından belirlenirdi. Ancak bu tek yöntem değildi. Bir

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

malın fiyatı ya kamu otoritesi tarafından ya da piyasada ulaşılan tahmin tarafından belirlenirdi. İlki meşru fiyattı, ikincisi ise sonradan doğal fiyat olarak isimlendirilecek olan fiyattı (Roover, 1958: 419-425).

Gabriel Biel'e (1420–1495) göre de, sözleşmeyi yapanlar tam olarak fiyatı tespit etme zorluğu çektiklerinden, yöneticinin fiyatları belirlemesi onun bir görevi olarak ortaya çıkıyordu. *Biel*'e göre yasa koyucu bireyin ihtiyacını, malların kıtlık veya bolluğunu, üretimin zorluğunu, emeği ve riskleri dikkate alarak fiyatları tespit etmeliydi. Fiyatlara müdahaleyi öneren geç dönem skolastiklerinden birisi *Leonardus Lessius*'du (1554–1623). Örneğin ona göre bütün monopoller günahkâr olmadığı gibi, birtakım olumlu getirileri varsa monopollere izin verilebilirdi. Ancak yönetici, toplumdaki bütün koşulları dikkate alarak bir adil fiyat koymalıydı (*Spectatio circustanciis omnibus*). Bunlar, maliyet, risk ve piyasa koşullarıydı. Yöneticiler fiyatları belirlerken, çatışan unsurlar arasında bir uzlaşma önermek durumundaydılar (Roover, 1958: 427).

Aquinas'ın da dâhil olduğu, ancak *Leonardus Lessius*'un dışarıda kaldığı büyük bir çoğunluk *Jean Gerson*, *Henry* ve *Gabriel Biel* ile aynı düşünceyi paylaşmıyordu. Örneğin *Kardinal Kajetan* (1468–1534), biraz da *Aquinas*'tan etkilenmiş bir biçimde, adil fiyatın verili bir zamanda alıcıdan alınan, ortak bilgi varsayımına dayanan, sahtekârlık ve zorlamanın olmadığı bir fiyat olduğunu ileri sürdü ve piyasa mekanizmasının arz ve talep bağlamında fiyatların nasıl oluştuğunu göstermeye çaba harcadı (Roover, 1958: 423). *Martin Azpilcueta*'ya (*Navarrus*, 1493–1587) göre piyasaya müdahale ile fiyatların belirlenmesi anlamsız ve gereksizdi. Bu görüş *Louis de Molina*'nın da (1535–1601) paylaştığı bir düşünceydi. Zira *Navarrus*'a göre bolluk zamanlarında fiyatların belirlenmesi gereksiz, kıtlık zamanlarında ise son derece tehlikeliydi (Roover, 1958: 426). *Ghentli Henry*'ye (ö. 1293) göre de, alıcı ve satıcı, bir mübadelede az veya fazla aldıkları konusunda kendi yargıçlarıydı. Onun gözdesi olan *Fontainesli Godfrey* (ö. 1309) eşitliğin alternatif bir yorumunu, yani oranlamaya dayanan geometrik bir adalet düşüncesini kabul etti. Ona göre bütün satış sözleşmelerinde uygun tahmin, şeylerin içinde var olan değere göre değil, taraflara, şeylerin (malların) kullanımının yeterli oranlamasına göre yapılmalıydı (Wood, 2004: 150). *Molina*, fiyatların yükselmesi ve düşmesi bağlamında yorum yaparken malı satın alanların miktarı ve aralarındaki rekabete vurgu yaparak kesinlikle piyasayı işaret ediyor gözükiyordu (Roover, 1958: 425). Salamanka Okulu'nun kurucusu *Francisco Vitoria* (1480–1546), *John Duns Scotus*'un düşüncelerini sert bir şekilde eleştiriye tabi tutarak vurguyu piyasa fiyatının adillğine doğru yöneltti. *Vitoria* ve onun izleyicileri, üretim maliyetlerine, masraflar ve katlanılan riske bakmaksızın arz ve talebe önem verilmesi ile yetersiz üreticilerin ve talihsiz spekülâtorlerin yeteneksizliklerinin, kötü şanslarının ve yanlış tahminlerinin sonuçlarına katlanmaları gerektiği konusunda ısrar ettiler (Roover, 1958: 424).

Angelo Carletti (1411–1495) ile *Richard Baxter* da (1615–1691) adil fiyattan piyasa fiyatlarına yaklaşan bir görüntü çıkardılar. *Chivasso*, adil bir fiyat için kural koymanın zor olacağını ifade ederek, satıcının kıtlık, sıkıntı ve risk gibi unsurları göz önünde bulundurduktan sonra dürüstçe fiyatları belirlemesi gerektiğini ifade ederek orta bir yol izlemişti. *Richard Baxter* bu konuda daha net bir şekilde piyasa fiyatına gönderme yapıyordu. Ona göre adil fiyat denilen şey, kanunla konulmuş bir fiyatın yokluğundaki piyasa fiyatıydı. *Baxter*'ın bu bakış açısında fiyatların düzenlenmesine bir yasaklama önerilmiyor, aksine gizli bir biçimde ve kimi durumlarda fiyatların belirlenmesinin mümkün olabileceğine gönderme yapıyordu.

İspanya'daki Salamanka Okulu ve onun üyeleri de değişim adaletinin gerektirdiği adil fiyatla ilgiliydiler. Bu okulun mensupları değerlerin kaynağını nadirlikte, kullanılabilirlikte ve yaygın değerlendirilmede gördüler. Dolayısıyla onlara göre üç çeşit adil fiyat vardı. Birincisi, rekabetçi piyasalarda görülen yaygın toplumsal değerlendirmenin belirlemiş olduğu sıradan bir fiyattı. İkincisi, taraflar arasındaki uzlaşma yapıldıktan sonra ve genellikle lüks mallar ve dekorasyonlarla ilgili olarak kesinleşen geleneksel fiyattı. Sonuncusu da, genellikle Sato'nun arzu edilebilir ve halkın ilgi duyduğu biçiminde gördüğü ve kamu otoritelerinin genellikle temel ihtiyaç maddeleri için koymuş olduğu sabitlenmiş resmî fiyattı. Ancak 16. yüzyılın ortalarında *Azpilcueta* açık şekilde bütün resmî fiyatların adil fiyatlar olmadığını belirtti (Mele, 1999: 175-189).

Adil fiyat kavramı *Aquinas*'tan önce de sıklıkla kullanılmasına rağmen, terimin anlamının ne olduğunu açıklayan neredeyse hiç kimse ortalıkta yoktu. Birtakım yorumlar yapılmasına rağmen,

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

malların gerçek değerlerinin kaynağı ve kıstası neydi, adil fiyatın doğası nasıldı ve ona nasıl karar verilmesi gerekiyordu gibi sorular teologların henüz net olarak cevaplamak konusunda başarısız oldukları sorular gibi görünüyordu. Ancak teolog skolastiklerin adil fiyat derken zihinlerinde olan şeyin, Roma ve kilise hukuku taraftarlarının ileri sürdükleri, adil fiyatın piyasadaki carî fiyat olduğu düşüncesi olduğuna yönelik göndermeler yer alıyordu. Belki de bu, fiyatların tahmini problemiyle ilgili olan teologların bildik sessizliğinin ana nedeniydi. Teologlar, fiyatların tahmini problemini her günkü bir oluşum olan sosyal ve yasal bir ortamda yaşadılar. Önceden gösterildiği gibi, malların adil fiyatlarının değerlendirilmesinde hem Roma hem de kilise hukukunun yasal temeli carî fiyat gibi görünüyordu. Malların belirli bir zamanda ve belirli bir yerde ya serbest rekabet ya da resmî olarak düzenlenen şartlar altında satıldığı fiyat, adil fiyat veya o malların gerçek değeri idi. Muhtemelen bu, teologların terimi sıklıkla refere ettikleri zaman akıllarında olan yöntemdi. Şayet teologlar güncel (carî) fiyatı refere ettiyseler, bu teorinin öncelikli gerekliliği, fiyatların yere ve zamana göre değişkenliğinin farkında olunmasıydı ki, bu farkındalık Ortaçağ romanist ve kanonistlerinin tartışmalarının temelinde yer alıyordu. Teologlar bir şekilde fiyatların bu temel karakterini fark ettiler ve onu özellikle bilimsel çalışmalarına dâhil ettiler. Örneğin *Peter Cantor*, çalışmasındaki para ve parayı düzenlemede prensin gücünü incelediği bölümlerde, işlemlerde bütün fiyatların zamana ve yere göre belirlenmesi ve eşit değerle ödenmesi gerektiği sonucuna vardı. *Çourçonlu Robert*, bir tüccarın zamana ve yere göre çeşitlenen satış esnasında farkında olması gereken adil satışla ilişkili yorumlara, *Jean de la Rochelle*, faizle ilgili olan yargısal tahminlerde bölgesel faktörlere değindiler (Baldwin, 1959: 70).

Muhtemel piyasa fiyatı tüccarın emeğini telafi edecek bir adil fiyat olduğu için tüccar, malını on bir şilinden satacağı piyasayı keşfettiği zaman onun böyle yapmasına izin verildi. *Aquinas*'tan önceki teologların, carî fiyatla ilişkili olan hukukçuların yaygın üstün görüşünü kabul etmesinin çok açık bir belirtisi, *Halesli Alexander* ve *Albertus Magnus*'a atfedilen *Summa*'nın direkt ifadelerinden geliyordu. Yüksek skolastik dönemin bu iki yazarı, adil fiyatı tamamen carî fiyat bakımından tanımladılar. *Alexander* bunu şu şekilde ifade etti: *...Ve malların adil tahmini ile ve ticaret ile satışın gerçekleştiği yerde veya şehirde yaygın bir şekilde satılır satılmaz. Albert*'in tanımı şöyleydi: *Bir fiyat, o zamandaki pazar yerinin tahminine göre satılan malların değerine eşit olabilirse (olabildiğinde) adildir.*

Skolastik teologlar söz konusu olduğu zaman kuşkusuz *Albertus Magnus* ve *Thomas Aquinas*'ın ayrı bir yeri vardır. Özellikle *Thomas*'ın teolojik ve felsefî gücü o denli baskındır ki, neredeyse *Thomas*'ın tek başına skolastik düşünceyi temsil ettiğini söylemek abartılı olmaz. *Aquinas* skolastik filozofların ilki değildi ama etki açısından en kapsamlı açıklamalar getireni oldu. Aynı zamanda modern dönem araştırmacılarının ilgisine de en çok mazhar olanıydı. Nitekim ticaret ve adil fiyat konularını ayrı bir başlık altında ve yeterli uzunlukta tartışan ilk teolog da *Thomas*'dı. Hatta *Thomas*'ın hocası, Alman Dominik din adamı *Albertus Magnus* bile, *Aristo*'nun yorumlanarak yeniden tanınmasını sağlamanın ötesinde, ekonomist olarak zayıftı ve fiyat kavramının yorumlanmasını öğrencisi *Thomas*'a bıraktı. *Albert*'in yaptığı kimi tespitler ise *Aristo*'nun faize karşı olan tutumunu olduğu gibi ve *Aristo*'nun değeri belirleyen unsurlar olarak maliyetler ve emeği öne çıkardığı şeklindeki bir yanlış yorumu içermekten daha öteye gitmiyordu. Bu nedenle de sonraki dönemlerin emek-değer teorisinin öncülerinden birisi olmaktan kurtulamadı (Rothbard, 1995: 50-51). Buna rağmen, *Albert*'in, *Opera Omnia*'sında mübadeleye ve ticarete yönelik pasajlar bulmak mümkündür (Magni, 1891: ??). Bu yaklaşımıyla *Albert*'in, bir değişim işlemi sonucunda, tarafların değişim öncesindeki durumlarının değişmemesi gerektiğine, bunun kâr ve kazancın bir tür ortası olduğuna işaret ettiği, bu nedenden dolayı da bir değişim işleminde, malın tam da değerine alınıp satılmasına işaret ettiği açıktı.

Skolastik teologlar arasında adil fiyat konusunda en uzun yorumu yapan ve yorumları en çok incelenen teolog kesinlikle *Thomas Aquinas*'dır. *Thomas*, kaleme aldığı *Summa Contra Gentiles* ve *Summa Theologica* isimli iki magnus opusunda çek çeşitli konularla birlikte ticaret, tüccar, kâr ve mübadelede değişilen değerlerin eşitliği konusunda da düşünceler ileri sürmüştü. Zira adil fiyatı araştırmak ve buna etik ve vahyî unsurları dâhil etmek *Aquinas*'ın genel felsefesine de uygundu. Çünkü *Thomas*, akli ve akıl yoluyla elde edilen bilgileri dışlamamakla birlikte, aklın sınırları olduğunu ve bazı nedenlerden dolayı her insanın akıl yoluyla hakikatlere ulaşamayacağını ileri sürdü. Tabii akıl *Thomas*'a göre ilahî bir ışıkla aydınlatılarak bu engeli aşabilirdi. İnsan fıtratı, aklın ötesindeki hakikatlere eğilimli yaratılması nedeniyle iman yoluyla bu tür hakikatlere çağrılmıştı. İnsana sunulan bu hakikatler kutsal öğretiydi ve teorik ve uygulamalı bilimlerden de üstündü. Bu nedenle de tabii akıl ve

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

kutsal öğretinin ulaştığı felsefî hakikatler arasında bir çelişki yoktu. Varsa da bu, felsefeden kaynaklanırdı (İskenderoğlu, 2004: 225-226). Tespit edilebilmesi için adil fiyatın önceden belirlenmesini gerektiren sahtekârlık, adalete karşı işlenmiş bir günahı ve artık günah mümkünse, *Thomas*'a göre bunun nedeni, adaletin yalnızca beşerî hukuktan değil, faziletten ve ahlâktan ileri gelmesi nedeniyledi. Ancak adaletin doğası diğer ahlâkî faziletlerden farklıydı. Diğer ahlâkî faziletler her bir bireyin (kendi) içsel tutkusunu biçimlendirme amacındayken, adalet, ne soyutlanmış bir bireyle, ne de bireyler arasındaki etkileşimle sınırlı değildi, fakat bireyden bağımsız bir dışsal operasyonla ilişkiliydi (Lapidus, 1994: 436).

Thomas, kendinden daha önce, bir şeyin değerinden daha fazlaya alınıp satılmasına izin veren Roma yasasına, beşerî hukuk ve ilahî hukuk ayrımını ortaya koyarak cevap vermeye çalıştı. Ona göre, eğer satıcı işine hile karıştırmadan, dürüst olarak mallarını değerinin üzerinde elinden çıkarırsa veya alıcı onları değerinin altında elde ederse, buna beşerî kanun meşru olarak bakardı. Ancak bu ilahî yasada, alması gerektiğinden daha fazla alanın, karşısındakinin uğradığı kaybı telafî etmesi gerektiği şeklindeydi. Dolayısıyla malların adil fiyatı matematiksel kesinlikle değil daha ziyade bir çeşit tahmine dayanırdı. Tazmin ise sadece kayıpların büyük olması durumlarında söz konusu olurdu. Aynı şekilde bu son şart, ahlâkî kanunu beşerî kanunla bir araya getirmekteydi (Viner, 1978: 83).

Thomas Aquinas'ın ticaret, tüccarlar ve adil fiyat konusundaki düşüncelerinin ne olduğu araştırmacılar arasında da tartışma konusu oldu. Bu tartışmada haklılık payları da vardı. Nitekim *Thomas* bu konularda net bir söylemde bulunmadığı gibi ilahî yasaların diktatumu olan ahlâkî prensipleri pratiğe aktarma çabası taşıdığından, ilahi yasaların vicdanlar üzerindeki etkisini hatırlatmak suretiyle, olan ile olması gereken karşıtlığında, olması gerekeni önermişti. Ancak buna rağmen, ideolojik bir bakış açısından veya gerçekten de samimi bir inançla hareket eden kimi araştırmacılar *Thomas*'ın şu veya bu pasajını alarak onun adil fiyata veya piyasa fiyatına işaret ettiği sonucuna ulaşmışlardı (Haney, 1949: 99-100).

Aquinas, *Summa Contra Gentiles*'deki incelemesine, insanların kendi kendilerine yetememelerinden dolayı, birlikte yaşadığına ve birbirlerine ihtiyaç duyduğuna vurgu yaparak başladı (Aquinas, 1947: 1815). *Summa Contra Gentiles*'den sonra, *Thomas*'ın ticaret, mübadele ve değer konularına değindiği bir başka pasaj, onun konuşmalarının derlendiği bir ahlâk kitabı serisi içinde bulunmaktadır. Bu kitap içindeki bir konuşmasında *Thomas*, konu hakkında çok net bir tespitle bulunmamakla birlikte önemli açıklamalar yaptı.

Thomas'ın burada yaptığı yorum, son derece açık görünüyordu. Nitekim ona göre mallar farklı bileşenlerde emek ve harcama (masraf) içerdiğinden, değişmesi gereken miktarlarının da farklı olması gerekmekte, bu farklılık tesis edilmezse, insanların mallarını birbirleriyle değişmeyeceği sonucu ortaya çıkmaktaydı. Ancak aynı konuşmanın devamında *Thomas*, bütün değişilebilir malları kapsayan ihtiyacın, her şeyi ölçen bir ölçü olduğunu ifade ederken, malların faydasına da vurgu yapıyordu. *Aquinas*, bunun gerekliliğini, malların değerinin onların doğalarında olan bir özellikten değil de, insanlara olan faydası bağlamında değerlendirmek suretiyle açıklıyordu. Onun için de *Thomas*'a göre mübadelenin temeli ihtiyaçtı. Fazla ihtiyaç olan mal *Thomas*'a göre, daha az ihtiyaç olan maldan (gıda ve deri örneğinde olduğu gibi) daha değerli olmalıydı. Bu açıdan bakıldığı zaman, *Thomas*'ın modern iktisat teorisindeki değer teorisi ile arz ve talep teorisine çok yakın düşünceler içinde olduğu dikkat çekiyordu. Ancak *Thomas*'ın diğer bir magnus opusu olan *Summa Theologica* incelendiği zaman *Thomas*'ın değer ve adil fiyat konusundaki düşüncelerinin bu denli net olmadığı anlaşılıyordu.

Thomas Aquinas'ın adil fiyata ilişkin düşünceleri, *Summa Theologica*'nın ikinci ana bölümünün ikinci alt bölümündeki *Treatise on the Cardinal Virtues* (Ana Erdemler Üzerine Bilimsel İnceleme) ana başlığının 77. sorusunda (QQ. 77) *By Sins Committed in Buying and Selling* (Alım ve Satımda İşlenen Günahlar) başlığı ile dört makale halinde incelenmiştir. 77. Sorunun alt başlığı *Aquinas* tarafından *Of Cheating, Which is Committed in Buying and Selling* (Alım ve Satımda Yapılan Sahtekârlıklar) olarak tespit edilmiştir.

Bu başlık altında *Thomas* şu dört temel sorunun cevabını ararken yaptığı açıklamalar ile ticaret, adil fiyat ve benzeri konulara değindi. *Thomas* bu dört sorunun her birisi için geliştirilen bazı savunuları sıraladıktan sonra, konu ile ilgili olarak genel görüşünü açıklayarak, söz konusu savunulara sırasıyla cevap verdi. *Thomas*'ın 77. soru altında incelemeye aldığı dört temel soru şunlardan oluşu-

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

yordu: **(a)** Bir şeyin değerinden daha fazlaya satılıp satılmayacağı? **(b)** Satılan şeyin kusuru nedeniyle satışın kanunsuz sayılıp sayılmayacağı? **(c)** Satıcının, satılan bir şeyin hatalarını söylemeye mecbur olup olmadığı? **(d)** Ticarete, bir şeyin ona ödenenden daha fazlasına satılmasının kanunî (hukukî) olup olmayacağı?

Aquinas her bir soru üzerinde ayrıntılı bir biçimde tartışmasını sürdürdü. *Aquinas* ilk soruyu incelerken, bir şeyin değerinden fazlaya satılmasına karşı çıktı ve bunun için de *İncil*'de yer alan bir pasajı delil olarak ileri sürdü.¹⁵ Böylece *Thomas*'a göre hiç kimse bir şeyi değerinden daha fazlaya satmak istemezdi ve hiç kimse bir şeyi başkasına, değerinden fazlaya da zaten satmamalıydı. Ancak bu net ifadeler, yorumun sonraki kısımlarında biraz karmaşıklaşmaya başladı. *Thomas*'a göre, bir satış işleminde zaten sahtekârlığa başvurarak malı yüksek bir fiyattan satmak günahı. Ancak sahtekârlık yoksa bir alışveriş işleminden iki şekilde bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, alım ve satımın her iki tarafın da müşterek avantajı üzerine kurulmasıydı. Alım ve satımın ikinci türü *Thomas*'a göre alım ve satımın taraflardan birisine avantaj, diğerine ise dezavantaj sağlayan tipiydi (*Aquinas*, 1947: 2019).

Bu yorumunda *Thomas*'ın bir mübadele işlemi değerlerin kesinlikle eşit olması gerektiği düşüncesine sahip olduğu açıktı. Ancak *Thomas*'ın, bir şeyin faydasının ona verilen fiyatla ölçüldüğünü söylemesi, fayda–değer teorisine işaret etmekteydi. Yani burada bir şey ne kadar faydalıysa o kadar değerli, ne kadar faydasızsa o kadar değersiz olduğuna yönelik bir gönderme vardı. Bu nedenle de *Thomas*'a göre bir malın değerini ölçen fiyat ile o malın değeri arasında belirli bir eşitlik ilişkisi bulunmalıydı. Bu nedenle bir şey tam değerinde alınıp satılmalıydı. Ancak *Thomas* henüz bir malın değerinin nasıl ölçülebileceğine yönelik bir düşünce ileri sürmüyordu. *Thomas* yorumuna şöyle devam etti: *İkinci olarak biz alım ve satımın, kazara olarak taraflardan birisine avantaj, diğerine ise dezavantaj sağlama eğiliminde olduğundan bahsedebiliriz. Örneğin bir adam, bir başkası o şeysiz çok büyük bir ızdırap içinde olabileceken, bir şeye çok büyük bir ihtiyaç duyuyor olabilir. Böyle bir durumda adil fiyat sadece satılan şeye değil, satışın satıcıya neden olduğu kayba da bağlıdır. Böylece ödenen fiyat, sahibi için değerinden daha fazla olmamasına rağmen, bir şeyi onun kendi değerinden daha fazlaya satmak meşru olacaktır. Ancak bir adam, bir başkasının elindeki mala sahip olmakla büyük bir avantaj elde edecekse ve satıcı da o şeysiz bir zarar görmeyecekse, satıcı fiyatı yükseltmemelidir. Çünkü satın alan için gerçekleşen avantaj satıcıdan dolayı değil, satın alanın etkilenen durumundan dolayıdır. Artık birisi, çektiği sıkıntılara katlanma ihtimaline rağmen onun olmayan şeyi satmamalıdır. Diğer bir yandan, satın aldığı şeyden önemli bir avantaj elde etmeyi gerçekleştirirse, kendi rızası ile satıcıya fiyattan yüksek bir şey ödeyebilir ve bu onun dürüstlüğü ile uygundur* (*Aquinas*, 1947: 2019).

Thomas bu yorumuyla, değişilen malların taraflara verdiği fayda ile malın değişimi arasındaki ilişkiyi netleştirmeye çalışmıştı. Anlaşılan odur ki, değişilen değerler (para ve mal) onun düşüncesine göre birbirine eşit olmalıydı. Ancak bir malın değeri, onun bireye verdiği faydanın paraya yansımış ifadesi olduğundan, şu durumda bir birey kendisine çok fayda sağladığı için çok değerli olan bir malı normal değerinin üzerinde satabilirdi. Burada bir yandan yine fayda–değer teorisinin izlerini görmek, bir diğer yandan da önemli bir problematiğin halâ devam etmekte olduğunu tespit etmek mümkündür. Bu problem, bir malın değerinin nasıl tespit edileceğinin halâ netleşmemiş olmasıdır. *Thomas* bir yandan fayda ve fiyat (değer) arasında ilişki kurarken (subjektif fayda) bir diğer yandan da kafasında bir adil fiyatın, yani eşit değerlerin değişilmesine yönelik bir düşünce taşıyarak bir tür paradoks içinde bulunuyor görüntüsü çizmektedir.

Thomas Aquinas'ın ilk soru için ileri sürdüğü bu yorumlar, diğer üç sorunun tartışılması ile netlik kazanmak yerine iyice karmaşıklaşmaktaşı. *Thomas*, satılan bir şeyin kusuru nedeniyle o satışın meşru olup olmadığını tartıştığı 2. soruyu da tıpkı birincisinde izlediği yöntem ile çözümlemeye çalıştı. *Thomas*'ın özellikle bu sorunun 4. iddiasına verdiği cevaptaki düşüncelerini yorumlayan hemen herkes buradan bir çıkarım yapmaya yeltenmiştir. Çıkarımlar daha çok piyasa ekonomisi taraftarlarınca, *Thomas*'ın aslında piyasadaki fiyatlara inandığını, adil fiyat türünden bir fiyat dikte etmek istemediğini ileri sürmek için yapılmıştır. Örnek olay ve olayın sorusu şudur: Hububat fiyatlarının çok yüksek olduğu bir yerleşim yerine bir tüccar hububat taşımaktadır. Fakat kendisini izleyen ve söz

¹⁵ Matta 7: 12. *İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız siz de onlara öyle davranın, çünkü kutsal yasanın ve peygamberlerin söylediği budur.*

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

konusu yerleşim yerine hububat taşıyan başka tüccarların olduğunu da bilmektedir. Bu tüccar, şehre geldiği zaman elindeki hububatını yüksek fiyattan satmalı mıdır, yoksa kendisini izleyen ve hububat getiren yeni tüccarların olduğunu yerleşim yerindeki alıcılara bildirmeli midir? Böyle yaparsa, yeni tüccarların gelişi ile fiyatların düşeceği kesindir. *Thomas*'ın bu problematik karşısında yaptığı yorum şöyleydi: *Bir şeyin kusuru o şeyin değerini görüldüğünden daha az yapar. Fakat dördüncü itirazda verilen olayda, alıcılar tarafından önceden bilinmeyen tüccarların (kente) gelmesi yüzünden malların gelecekte daha düşük değerinde olması beklenir. Böylece satıcı, malını gerçekte kendisine önerilen fiyattan sattığı için ne olacağını açıklamayarak adalete aykırı davranmış olarak gözükmektedir. O her ne kadar bir adalet borcu olarak bunu yapmaya mecbur olmasa da, o böyle yapar veya fiyatları düşürürse bu aşırı derecede faziletli bir davranış olacaktır* (Aquinas, 1947: 2019-2020).

Thomas daha sonra QQ. 77'nin üçüncü sorusunu cevapladıktan sonra, adil fiyatla da ilişkili olan 4. sorusuna yöneldi. Bu soru, ticaret yaparken bir malın, ona ödenenden daha fazlasına satılıp satılmayacağını meşru olup olmadığına ilişkin bir soruydu. Bu soruya, bunun meşru olmadığını ileri sürenlerin üç karşıt iddiası ile başlayan *Thomas*, aynı sistematik yapı içinde iddiaları tespit ettikten sonra soru ile ilgili kendi görüşlerini ortaya koydu ve itirazlara olan cevaplarını sıraladı. İlk başta ileri sürülen her üç itiraz da bir şeyi ucuza alıp pahalıya satmanın gayri meşru ve günahlı olduğunu iddia etmekteydi.

İlk itiraz *Matta 21: 12* pasajını örnek göstererek *bir şeyi bütün halde ve değiştirmeden, kâr amaçlı olarak satabilmek amacıyla satan kimse Tanrı'nın tapınağından kovulmuş bir tüccardır* diyen *Chrysostom*'dan gelmekteydi. Yani ona göre, alınan bir şey, alındığından daha fazla bir fiyata satılamazdı. Bu kişiler *Hz. İsa* tarafından tapınaktan kovulmuşlardı. Ayrıca *Cassiodorus*'un *bana ticaret ve zanaat öğretilmedi* cümlesi delil olarak ileri sürülmekteydi. Bir başka versiyonda ise *Cassiodorus: Ticaret nedir? Yüksek fiyata yeniden satmak amacıyla satınalmak mıdır? Böyleleri Tanrımızın tapınağından kovulan tüccarlardır. Artık kimse günah haricinde tapınaktan kovulmaz. Bu nedenle de böyle bir ticaret günahlıdır* diyordu (Aquinas, 1947: 2023).

İkinci itiraz, bir şeyi ucuza alıp pahalıya satmanın adalete aykırı olduğunu, nitekim bir şeyi ucuza alıp pahalıya satmanın günahsız yapılamayacağını iddia ediyordu. Nitekim şayet bir mal ona ödenenden daha yüksek bir fiyata satılırsa, ya o mal değerinden daha düşüğe alınmıştır, ya da bu mal değerinden daha fazlaya satılmıştır. Bu nedenle de bu işlem günahsız yapılamazdı (Aquinas, 1947: 2023). Yani bir insanın bir malı değerinden daha fazlaya satması, iki durumda ortaya çıkmaktaydı. İlki o malın değerinden daha ucuza alınması veya o malın değerinden daha fazlaya satılmasıydı ki, her iki durumda da bu fiili işleyen kimseye kesinlikle günah bulaşmış olurdu. Üçüncü itiraz ise *St. Jerome*'un şu sözüne dayanarak ucuza alıp pahalıya satmanın günah olduğunu ileri sürüyordu: *Fakirken zengin olan ve tanınmayan iken ünlü olan bir din adamı olmaktan, bu çok büyük bir günah olacağı için sakın!* Bu söz sadece ticaretin günah olmasını değil, zenginliğin ve şöhretin de din açısından problemli olduğunu ortaya koymaktaydı (Aquinas, 1947: 2023).

Thomas bir şeyin alındığı fiyattan daha yüksek bir fiyata satılamayacağını ileri süren bu üç iddiayı (itirazı) tartışmaya açtı. İlk olarak *St. Augustine*'nin, *bana ticaret ve zanaat öğretilmedi* ifadesi üzerinde çeşitli yorumlar yapıldığını ileri sürdü. Şu durumda *St. Augustine*'e göre açgözlü tüccar, kayıpları hakkında serzenişte bulunur, aldığı mallarla ilgili olarak yalan söyler ve yemin ederdi. Fakat bunlar tüccarın işiyle ilgili değil, insanla ilgili günahlardı ki, tüccarın yaptığı iş bu günahlar olmadan da yerine getirilebilirdi. Bu nedenle de ticaret kendi doğası itibarıyla günahlı değildi (Aquinas, 1947: 2023). *Thomas*'ın bu konudaki düşüncelerinde de, ucuza alıp pahalıya satmanın günahlı olduğuna yönelik kesin ifadeler bulmak zor olmakla birlikte, *Thomas*'ın bu bağlamda *Aristo*'dan etkilendiğini görmek mümkündür ve hatta ticaret faaliyetinde ılımlı bir kârın meşru olabileceğine yönelik göndermeler vardır. *Aquinas*'ın bu konudaki yorumu şöyledir: *Bir tüccar, işi şeyleri değiştirmekten oluşan kişidir. Filozoflara göre değişimin iki boyutu vardır. Birincisi, daha önceden olduğu gibi doğal ve gereklidir ki, onunla, hayatın ihtiyaçlarını karşılamak için bir mal bir başka malla değiştirilir veya malların değişimine para dâhil edilir. Aslına bakılırsa bu türden bir ticaret tüccara ait değildir, aksine daha çok, devletin ve ailelerin yaşamlarındaki ihtiyaçları temin etmek zorunda olan kamu görevlileri ve aile reislerinin işidir. Diğer bir ticaret türü ya paranın parayla değişimidir, ya da, hayatın ihtiyaçlarından değil ama kâr amacıyla yapılan malın parayla değişimidir. Aslında bu türden bir ticaret, filozoflara göre tüccarları ilgilendirir. Birinci tür ticaret, tabii ihtiyaçları karşıladığı için kabul*

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

edilebilir niteliktedir. Fakat ikincisi tek başına değerlendirildiğinde, sınırsız ve limit tanımayan bir kazanma hürsünü tatmin ettiği için sadece kabahatli olmayı hak eder. Böylece ticaret, tek başına değerlendirildiğinde, kesin bir alçaklığa sahiptir, doğası gereğince fazilete veya gerekli amaca işaret etmez. Mamañih ticaret tabiatı gereğince gereklilik ya da fazilete işaret etmemesine rağmen günahkârlık ve fazilet karşıtlığı gibi iki anlama sahip değildir. Böylece hiçbir şey kazancın bazı gerekliliklere ve hatta faziletli bir sona yönelmesini engellemez ve böylece ticaret meşru olur. Böylece, örneğin bir adam evinin maişetini ticaretle temin etmek için araştırdığı ılımlı bir kazanca meyledebilir veya bir adam ticareti bir tür kamu avantajı için yapabilir. Örneğin onun ülkesi yaşamın gerekliliklerinden yoksun kalacak diye, bir amaç olarak değil, emeğinin bir karşılığı olarak bu ticareti yapabilir (Aquinas, 1947: 2023-2024)

Thomas, 4. soruyla ilişkili olarak kendi genel düşüncesini bu şekilde açıkladıktan sonra, birinci, ikinci ve üçüncü itirazlara karşı geliştirdiği çözümlemeli cevaplar ile incelemesini sürdürdü ve QQ 77'yi (77. Soru) sonlandırarak, faizi incelediği QQ 78'e (78. Soru) geçti. Thomas bu üç itirazda da ileri sürülen her üç durumda da ucuza alıp pahalıya satmanın belirli koşullara haiz olduğu zaman günahlı bir faaliyet olmadığı inancını taşımaktaydı. Ancak din adamları söz konusu olduğunda Thomas'ın tutumu değişiyordu. Thomas'ın ilk itiraza verdiği yanıt şu şekildeydi: Chrysostom'un ifadesi, bir son olarak kazancı araştıran ticarî faaliyeti işaret eder. Bu, özellikle, bir adamın bir şeyi hiç değiştirmeksizin yüksek fiyattan sattığı duruma işaret eder. Çünkü o, bir şeyi daha iyi hale getirecek bir değişiklik yaparak yüksek fiyattan satarsa, emeği için bir bedel alması muhtemel olacaktır. Bununla beraber meşru olan bir kazanç tüccara, nihaî bir amaç olarak değil, fakat gerekli ve faziletli olan bazı başka amaçların hatırına verilebilir (Aquinas, 1947: 2024).

Thomas'ın bu ilk itiraza olan yorumu açıktır. Şayet birisi kazancı araştırmaksızın ve bir şeyi değiştirmek suretiyle emeğini o mala dâhil eder ve onu satarsa, satıştan aldığı fazlalık emeğinin karşılığı olacaktır. O halde Thomas'ın günahlı olarak ileri sürdüğü ucuza alma ve pahalıya satmak faaliyetinin ana iki özelliği öne çıkmaktadır. Bir tanesi malın üzerine emek veya masraf gibi hiçbir katkı yapılmamış olmadan malın yüksek fiyattan satılması, ikincisi, bu işi yapan adamın direkt olarak kazancı araştırmasıdır. Zaten Thomas'a göre de Chrysostom'un ifadesi, kazancı araştıran bu adama işaret etmektedir. Thomas ikinci itiraza da şöyle cevap verdi: Satın aldığından daha yüksek fiyata satan herkes tüccar değildir. Fakat kazanç elde etme ümidiyle satın alan tüccardır. Ancak tam aksine, birisi satmak amacıyla değil de sahiplik amacıyla satın almışsa ve bir süre sonra bazı nedenlerden dolayı aldığı satmak istemişse, o satıştan kâr elde etse bile bu bir ticarî işlem değildir. Çünkü o bunu meşru bir şekilde yapabilir. Ya malı iyileştirmiştir, ya malın değerini, yerini ve zamanının değişmesine bağlı olarak değiştirmiştir ya da malın bir yerden bir başka yere transferinde tehlikeye maruz kalmıştır veya bir başkası tarafından nakledilen bir mala sahip olmuştur. Bu durumda ne almak ne de satmak gayri meşru değildir (Aquinas, 1947: 2024).

Bu ikinci itiraza olan cevabında Aquinas, yorumunu biraz daha genişleterek öncelikle ucuza alıp pahalıya satmak şeklindeki bütün işlemlerin ticaret olmadığını, ticaretin ancak kazanç elde etmek ümidiyle satın alındığında ve satıldığında ortaya çıktığını ifade ederek, günahlı olan ticaretin sınırlarını biraz daha daraltmış olur. Bunun aksine, Aquinas'a göre, bir insan bir malı kullanmak için alsa ancak bazı nedenlerden dolayı bir süre sonra satsa ve hatta bu satıştan kâr bile elde etse bu işlem bir ticarî işlem olarak yorumlanamaz. Aquinas buna eklemeler yaparak günahlı olan ticaretin sınırlarını biraz daha daraltmaya çaba harcarken, meşru olan ticaretin sınırlarını ise genişletir. Bir insanın bir mala katkı yapması, yani onu iyileştirmesi, malın değerini değiştirmesi, yani malın yerini ve tüketim zamanını değiştirmesi veya malı bir yerden bir başka yere naklederken tehlikeye (riske) maruz kalması durumunda kişinin bunun karşılığını alabileceğini, bu gibi durumlarda ne almanın ne de satmanın gayri meşru olmadığını ileri sürer.

Üçüncü itiraza cevabında ise Thomas din adamları ve ticaretle olan ilişkileri hususuna değinmiştir. Üçüncü itiraz, ticaretin din adamları için, günahlı yapılan ticaretin dışındaki ticaret türünün yasaklanmadığını iddia ederken Thomas, ticaretin bütün tiplerinin din adamları için günahlı olduğu ve bundan kaçınmaları gerektiğini ifade eder. Thomas bunun nedeni olarak iki gerekçe ileri sürmektedir. İlki, din adamlarının yalnızca şeytandan değil, şeytanı çağrıştıran şeylerden de kaçmalarının gerekliliğidir. Bu ise ticaretti. Ticarat, din adamlarını dünyevî kazanca yönlendirirken, onları bazı günahlara sevk eder. İkinci neden ise, ticaretin din adamlarının hafızasını dünyalık şeylere bağlayarak, onları

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

kutsal şeylerden uzaklaştırmasıdır. Bu konuda *Thomas*'ın yorumu şöyledir: *Din adamları yalnızca kendileri şeytan olan şeylerden değil aynı zamanda şeytanın görünümünde (onu çağrıştıran) olan şeylerden de kaçınmalıdırlar. Bu ticaret olur. Çünkü ticaret hem din adamlarının hor gördüğü dünyevî kazanca yönelir hem de ticaret birçok günaha, tüccarlar dillerinin günahından sorumlu olmadıkları için yönlendirir. Bir başka neden daha vardır ki, ticaret hafızayı daha çok dünyalık şeylere bağlar ve sonuç olarak insanı kutsal şeylerden uzaklaştırır. Apostle bu konuda şöyle der: Tanrı'ya asker olmuş hiçbir adam kendisini dünyalık işlere karıştırmaz. Fakat alarak ya da satarak, hayatın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmiş olanların değişim işleminde bulunmaları, bahsedildiği gibi meşrudur* (Aquinas, 1947: 2024).

Öyle görünüyor ki, adil karşılıklı, mallar emeğin ve masrafların oransallığında değişimliydi. *Albert*'in ve *Thomas*'ın analizlerine değerin bu yeni standardını dâhil etmelerinin nedeni netti. Adil değişim toplumun varlığı için gerekliydi, çünkü toplumun değişik uzmanlıklarının emek ve masraf harcamalarının karşılığı verilmeliydi. Şayet değişik ustalıklar üretimleri için adaletli bir biçimde telafi edilmezse onlar mallarını değiştirmeyecekler ve toplum var olmaya devam edemeyecekti. Karşılıklı ihtiyaçların tatmini, değişilen malların özel bir duruma yükseltilmesi olasılığına rağmen maliyetlerin ve emeğin karşılığının verilmesi adil bir değişimin gerekliliği idi. *Albert*'in ve *Thomas*'ın yorumlarına göre ekonomik malların değişimindeki oransallık, insan ihtiyacı ile emek ve masrafların belirlediği değerin oransallığı ile değişilirdi. Böylece *Albert* ve *Thomas*, Aristotelyen ihtiyaç faktörüne, emek ve masraflar faktörlerini ekleyerek, modern dönem araştırmacılarına da yeni yollar açmış oldular (Baldwin, 1959: 75).

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Tarih boyunca neredeyse bütün din ve medeniyetlerde bir şekilde tartışma gündemine gelen ve bu nedenle de filozofların, teologların, sosyolog ve iktisatçıların yakın ilgisine mazhar olan adil fiyat kavramı, bütün çabalara rağmen, hakkında son sözün söylenemediği ve kantifikasyona imkân tanımayan bir kavram olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bunun en önemli nedeni, *Thomas Aquinas*'ın *teoloji* ve *üst doğal teoloji* ya da *Immanuel Kant*'ın *fenomen* ve *noumen* ayrımında vurguladıkları, akıl ve inanç dünyası arasındaki ayrışmanın gözardı edilerek, bu ikisini birbiri ile ilişkilendirme çabasının başarısızlıkla sonuçlanmasıydı. Dinlerin vazettiği, olması istenenlerin olana taşınması için gerekli olan pozitif araçları tesis etme çabası, bir tür imanî ve vicdanî unsurları pozitifleştirme ve imanî unsurları kantifiye etme çabası olduğundan, bu başarısızlık doğal olarak gündeme gelmişti. Başarısızlığın bu nedenine Hıristiyanlık ve *Aristo* felsefesinden mülhem, değerin yaratılışsal (Tanrısal) bir özellik olduğu ve önceden bilinebildiği varsayımının kabul edilmiş olmasını da eklemek gerekir. Ancak buna rağmen, özellikle Avrupa Ortaçağı söz konusu olduğunda, mevcut sınıflı toplum yapısının sürdürülebilirliğini sağlamak ve Hıristiyanlığın adalet ve kardeşliğe ilişkin emirlerini uygulamaya taşımak için adil fiyatı tespit etmek ve bunu gündelik hayatta carî kılma çabası birkaç yüzyıl, ama özellikle skolastikler teologlar arasında en azından bir tartışma olarak varlığını devam ettirdi.

Avrupa iktisadi düşüncesi söz konusu olduğunda, adil fiyat tartışmaları bu sürecin tamamında yaygın olarak tartışılmış bir düşünce değildi. Antik Yunan döneminden başlayarak, Hıristiyanlık ve patristik dönem ile hız kazanan adalet, toplum, insan, devlet, iktidar, varlığın anlamı, ölüm ve benzeri kimi tartışmalarda ve adalet erdeminin önemli bir yansıması olarak gündeme gelen adil fiyat yorumları, özellikle 10. yüzyılda ve Paris Üniversitesi'nde konuşlanan skolastik teologların yorumları ile hız kazandı. Önceki dönemlerin tavsiye ve ılımlı yorumlarının aksine kimi teologların bir diktatüm halini alan adil fiyat yaklaşımları, daha çok Hıristiyanlığın ve *Aristo* felsefesinin yeniden güç kazanarak gündeme gelmesi nedeniyledi. Kilisenin bir kurum olarak varlığını pekiştirme ve *status quosunu* sürdürme isteği ile mevcut sınıflı toplumsal yapının sürdürülme isteğinin de bunda önemli bir rolü olmuş olmalıydı. Nitekim, dengesizlikler dünyasında dengenin bir kez tutturulması, ancak mevcut koşulların sürdürülebilirliği ile geçerli olabilirdi.

Adil fiyat, Antik Yunan ve patristik dönemde daha çok Hıristiyanlığın erdemler ve faziletler listesinde yer alan unsurların tesisi için, Roma ve Frank İmparatorlukları zamanında ise daha çok piyasa düzenlenmeleri ve spekülatif ekonomik faaliyetlerin önlenmesi için hukuk kodlarında kısmen gündeme gelmişti. Ancak bu hukuk kodları, daha çok, alışverişlerin özgür irade ile yürütülmesi gerektiğini gündeme getirerek Roma hukukunun temel özgürlük ilkesini benimsemişlerdi. Roma hukukçu-

Adil Fiyat Kavramının Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

ları (*romanistler*) ve kilise hukukçularının (*kanonistler*) fiyatların özgür olarak belirlenmesi gerektiğini öneren görüşleri, yavaş yavaş ve zaman içinde biçim değiştirdi, dönüştü ve *Aristo*'nun yeniden keşfi ve papalık otoritesinin yeniden tesisi ile adil fiyata doğru evrildi. Bunda, şehir ekonomilerinin gelişmesi sonucunda, uzun süreden beridir ilk defa, insanların kitleler halinde birlikte yaşama tecrübelerinin yeniden gündeme gelmesi ve bu birlikte yaşama tecrübesini devam ettirme isteği de mutlaka etkin olmuş olmalıydı.

Kabaca 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde yalnızca teolojik bir dönüşüm yaşanmadı, pratik dünyanın zorlamaları ile önceki dönemin adil fiyata ilişkin düşünceleri de kendilerini pratiğe uydurarak dönüşüm geçirmeye başladı. Böylece ticaret, tüccar, faiz, kâr, kendi çıkarını düşünme, servet biriktirme ve benzeri düşünceler de bundan nasibini alarak yüzlerini tam ters istikamete çevirdiler ve klasik politik iktisadın ilkelerinin tesis edileceği süreç böylece başlamış oldu. 18. yüzyıla gelindiğinde ise adil fiyat, yani değişilen değerlerin eşit olması gerektiği ilkesi, birçok yazar tarafından seslendirilmekle birlikte, sistemli bir biçimde ilk kez *Adam Smith*'in *Milletlerin Zenginliği* isimli kitabında yerini piyasa fiyatı ilkesine bırakmış oldu. Ancak buna rağmen *Adam Smith* bile doğal fiyat kavramını geliştirerek düşünce dünyasında adil fiyat doktrininin izlerini taşıyor gibiydi. Son nokta, bir neoklasik iktisatçı olarak kabul edilebilecek olan *Stanley Jevons*'un değişim denklemi ile değişilen değerlerin eşitliğinin gerekli olmadığı ilkesine yerini terketti.

Adil fiyatın literatürdeki tartışmaları iki ana eksen üzerinde yürütüldü. Bunlardan ilki, adil fiyatın objektif bir değer teorisini dikte edip etmediği, ikincisi ise adil fiyatın bir piyasa fiyatını mı yoksa bir müdahale fiyatını mı işaret ediyor olduğuydu. Bu tartışmalar, marksistlerin, liberallerin, müdahalecilerin ve diğerlerinin dâhil olduğu, ideolojik bir doğrulama ve yanlışlama amacı taşıyan tartışmalardı. Bu nedenle de amaç, her grubun kendi ideolojisini destekleyecek ve karşıt ideolojiyi çürütecek örnekleri, tarihten devşirme çabasına dönüştü. Bu tartışmalardan bir galip çıkmadı ama ortodoks iktisat yanlıları, ortaçağdaki adil fiyat düşüncesinin bir tür piyasa fiyatına işaret ettiği şeklindeki düşüncelerinde en azından sayısal olarak üstünlük sağlamış göründüler. 1900'lerin başında hareketlenen ve 1950'lerde iyice hızlanan adil fiyat çalışma ve tartışmalarının bir nedeni ideolojik bakış açısı ise diğeri, kavramın net olarak çözüme kavuşturulmasındaki zorluktu. Bu nedenle de çalışmaların yönü bir yenilik getirme değil de, tarihteki söylem ve uygulamaların ne olduğu ve neyi kastettiği üzerinde toplanmıştı.

Adil fiyat tartışmalarının yönü her ne olursa olsun, ne romanist, ne kanonist, ne skolastik ne de modern dönem iktisatçıları son sözü söylemek konusunda hep çekimser kalmışlardı. Açık ki, olması arzulanan teolojik (imanî) bir meselenin pratiğe aktarılmasını sağlayacak, dinin vicdanî yaptırım gücünün dışında somut bir politik aparat bulamamışlardı. Bu eksiklik, adil fiyatın pratiğe aktarılacak bir uygulama alanı bulma şansını örseleyen en önemli faktör olmuştu. Kent ve kasabaların ekonomik devamlılığını sağlayacak kimi önlemler alınmasına rağmen bu önlemler hiçbir zaman, çok küçük istisnalar dışında, piyasalara bir tür adil fiyat uygulaması olarak yansımamıştı. Böylece, değişilen malların değerlerinin değişim öncesinden bilinebilirliğine dayanan, bilinemese bile değişim esnasında eşit değerlerin değişilmesi gerekliliğine dayanan adil fiyat kavramı, özellikle Hıristiyan teologlardan bazılarının, Hıristiyanlığın ahlakî ilkelerini ekonomi dünyasına taşıma bağlamında bir iyiniyet ve adaleti tesis etme çabası olarak kaldı. Sonradan gelen pek çok ünlü düşünür de dâhil olmak üzere bir kez daha hiç kimse adil fiyatın ne olduğunu tespit etme çabasına soyunmadı. Belki de doğru olan, Osmanlı yöneticilerinin izlediği ara yoldu. Bu yol, fiyatların piyasada serbestçe tezahür etmelerini beklemek ve üretici ve tüketicilerden herhangi bir tarafın zarar görmesi durumunda, diğerini piyasadan dışlamadan piyasaya müdahale etmektir. Ancak bunun için alternatif bir paradigmanın egemenliğini tesis etmenin gerekliliği son derece açıktır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali (Ed.), (2011), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İletişim Yayınları: İstanbul.
- Aquinas Thomas (1947), *Summa Theologica*, QQ. 40, Benzier Bros. Edition.
- Aquinas Thomas; *In Decem Libros Ethicorum*, Liber V, Lect. 9.
- Aristoteles (2012), *Nikomakhos'a Etik*, (Çev. Saffet Babür), BilgeSu Yayınları: Ankara.
- Aristoteles, *Politika* (1982), (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi: Ankara.
- Baldwin, John W. (1959), "The Medieval Theories of the Just Price: Romanist, Canonist and Theologians in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 49, No. 4, ss. 1–92.
- Barnes, Albert (1857), *Church and Slavery*, Parry and McMillan: Philadelphia.
- Berkowitz, Eric (2013), *Seks ve Ceza-Arzu Yargılamasının Dört Bin Yıllık Tarihi*, (Çev. Orhan Düz), Kolektif Yayınları: İstanbul.
- Blaug, Mark (2009), *İktisatta Yöntem*, (Çev. Levent Konyar), Eflatun Yayınları: Ankara.
- Bloch, March (2007). *Feodal Toplum*, (Çev. Melek Fırat), Kırmızı Yayınları: İstanbul.
- Boniface, Ramsey (1998), "Justice", *Encyclopedia of Early Christianity*, (Ed. Everett Ferguson), London: Garland Publishing Inc., ss. 645–647.
- Cahn, Kenneth S. (1969), "The Roman and the Frankish Roots of the Just Price of Medieval Canon Law", *Studies in Medieval and Renaissance History*, ss. 1–52.
- Cassandra, Carla (2014), "Günah ve Felsefe", *Ortaçağ Katedralleri-Şövalyeler-Şehirler*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla T. Basmacı), İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 317–323.
- Cèline, Louis Ferdinand (2003), *The Church-A Comedy in Five Acts*, (Trans. Mark Spitzer), Green Integer Publishing.
- Cevizci, Ahmet (2008), *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, 3. Baskı, ASA Yayınları: Bursa.
- Challe, Felicien (1994), *Mülkiyetin Tarihi*, (Çev. Arif Kızıgıntuğ), Düşünen Adam Yayınları: İstanbul.
- Coehn, Daryl-Wilbratte, Barry (2012), "A Defense of a Thomistic Concept of the Just Price", *Business Ethics Quarterly*, ss. 501–526.
- Çuçen, A. Kadir (2010), *Ortaçağ ve Rönesans'ta Felsefe*, Ezgi Kitabevi: İstanbul.
- Dempsey, Bernard W. (1935), "Just Price in the Functional Economy", *American Economic Review*, Vol. 25, ss. 471–486.
- Donleavy, Gabriel (2013), "Just Price and Fair Value-A Null Hypothesis Supported", *International Journal of Arts and Commerce*, Vol. 2, No. 1, ss. 173–185.
- Emiroğlu, Haluk (2002), "Roma Hukukunun Bilgi Kaynaklarından Corpus Iuris Civilis ve Türkiye'de Hukuk Resepsiyonu", *Ankara Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, C. 51, No. 3, ss. 85–96.
- Epstein, Steven (2014), *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası 1000-1500*, (Çev. Serap Işık), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Finley, N. I. (1970), "Aristotle and Economic Analysis", *Past and Present*, No. 47, ss. 3–25.
- Fontana, Josep (2003), *Çarpıtılmış Geçmişe Ayna-Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, (Çev. Nurettin ElHüseynî), Literatür Yayınları: İstanbul.
- Friedman, David D. (1980), "In Defense of Thomas Aquinas and the Just Price", *History of Political Economy*, 12 (2), , 234–242.
- Galbraith, John K. (2004), *İktisat Tarihi*, (Çev. Müfit Günay), Dost Yayınları: Ankara.
- Garnier, Henri (1900), *L'idée du juste prix chez les théologiens et canonistes du moyen âge*, Colombia University Press: New York.

Adil Fiyat Kavraminin Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

- Geuss, Raymond (Ed.), (1997), *Sir John Fortescue On the Laws and Governance of England*, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge University Press: UK.
- Gordley, James (2015), “The Just Price: The Aristotelian Tradition and John Rawls”, *European Review of Contract Law*, 11 (3), ss. 197–219.
- Gothenburg, Lars Herlitz (1960), “Medieval Just Price”, Review Article, *Scandinavian Economic History*, 8 (1), ss. 71–76.
- Gray, Alexander (1933), *The Development of Economic Doctrine*, Longman and Green Co.: New York.
- Haney, Lewis H. (1949), *History of Economic Thought*, 4th and Enlarged Edition, The McMillan Company: New York.
- Heaton, Herbert (1963), *Economic History of Europe*, Revised Edition, Harper and Row Ltd.: New York.
- Hof, Ulrich Im (2004), *Avrupa’da Aydınlanma*, (Çev. Şebnem Sunar), Literatür Yayınları: İstanbul.
- Holly Bible, International Version.
- Homouda, Omar F.–Price, Betsy B. (1997), “The Justice of the Just Price”, *The European Journal of the History of Economic Thought*, 4 (2), ss. 191–216.
- İskenderoğlu, Muammer (2004). “Thomas Aquinas’da İman, Teoloji ve Akıl İlişkisi”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, No. 16, No. 1, ss. 209–226.
- John of Salisbury, *Policraticus*, Book 5, C. 2.
- Johnson, E. A. J. (1938), “Just Price in an Unjust World”, *International Journal of Ethics*, Vol. 48, No. 2, ss. 165–181.
- Jones, Peter (2013), *Geldim Gördüm Yendim*, (Çev. Funda Sezer), Say Yayınları: İstanbul.
- Kaulla, Rudolf (1940), *Theory of the Just Price A Historical and Critical Study of the Problem of Economic Value*, (Almanca’dan Çev. Robert D. Hogg), George Allen and Unwin Ltd.: London.
- Knowles, David (1967), “Church and State in Christian History”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 2, No. 4, Church and Politics, ss. 3–15.
- Koslowski, Peter (2001), *Principles of Ethical Economy*, Kluwer Academic Publishers: Tübingen.
- Küçükkalay, A. Mesud (2017), *Adil Fiyat –Antik Yunan’dan 16. Yüzyıla–*, Ötügen Yayınları: İstanbul.
- Küçükkalay, A. Mesud (2014), *Dünya İktisat Tarihi*, Beta Basım Yayın Dağıtım: İstanbul.
- Küçükkalay, A. Mesud (2015), *İktisadi Düşünce Tarihi*, 4. Baskı, Beta Basın Yayın Dağıtım: İstanbul.
- Langholm, Odd (1982), “Economic Freedom in Scholastic Thought”, *History of Political Economy*, Vol. 14, No. 2, ss. 260–283.
- Langholm, Odd (2006), “Monopoly and Market Irregularities in Medieval Economic Thought: Traditions and Texts to AD. 1500”, *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 28, No. 4, ss. 395–411.
- Langholm, Odd (1992), *Economics in Medieval School: Wealth, Exchange, Value, Money and Usury According to the Paris Theological Tradition 1200–1350*, E. J. Brill: New York.
- Langholm, Odd (1998), *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought Antecedents of Choice and Power*, Cambridge University Press: New York.
- Lapidus, André (1994), “Norm, Virtue and Information: The Just Price and Individual Behavior in Thomas Aquinas’s Summa Theologica”, *The European Journal of the History of Economic Thoughts*, 1 (3), ss. 435–449.
- Leshem, Dotan (2016), “What did the Ancient Greeks Mean by Oikonomia?”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 30, No. 1, ss. 225–238.
- Magni, B. Alberti (1891), *Opera Omnia*, Vol. VII, In Librum V Ethicorum, Tract. 2, cap. 7, no. 30, Paris.

Adil Fiyat Kavraminin Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

- McCloskey, Deirdre (1976), “Does the Past Have Useful Economies?”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 14, No. 2, ss. 434–461.
- McKee, Arnold F. (1981), “What is Distributive Justice?”, *Review of Social Economy*, Vol. 39, No. 1, ss. 1–17.
- McKinnon, Thomas R. (2000), “Just Price in Medieval Europe: Underlying Economic Factors”, *International Advances in Economic Research*, 6 (3), ss. 592–593.
- Mele, Dominic (1999), “Early Business Ethics in Spain: The Salamanca School: 1526–1614”, *Journal of Business Ethics*, 22 (3), Part 2, ss. 175–189.
- Monsalve, Fabio (2010), “Economics and Ethics: Juan de Lugo’s Theory of Just Price or the Responsibility of Living in Society”, *History of Political Economy*, 42 (3), ss. 495–519.
- Monsalve, Fabio (2010-2012), “Scholastic Just Price and Current Market Price: Is it Merely a Matter of Labelling?”, *Working Papers*, Universidad de Castilla–La Mancha, Department of Economics and Finance, ss. 1–22.
- Nell, Oswald von–Breuning, S. J. (1950), “The Concept of A Just Price”, *Review of Social Economy*, Vol. 8, No. 2, ss. 111–122.
- Noble, Thomas–Strauss, Barry vd. (1998), *Western Civilization–The Continuing Experiment*, Houghton and Mifflin Company: New York.
- North, Douglass C.–Thomas, Robert P. (1971), “The Rise and the Fall of the Manorial System: A Theoretical Model”, *The Journal of Economic History*, Vol. 31, No. 4, ss. 777–803.
- O’Brien, George (2001), *An Essay on Medieval Economic Teaching*, Batoche Books Limited: London.
- Orhun, Murat (2015), “Iustinianus’un Hukuk Reformasyonu”, *Turkish Studies*, Vol. 10/5, ss. 267–284.
- Postan, M. M. (1928), “Credit in Medieval Trade”, *The Economic History Review*, Vol. 1, No. 2, ss. 234–261.
- Roover, Raymond de (1951), “Monopoly Theory Prior to Adam Smith: A Revision”, *Quarterly Journal of Economics*, 65 (4), ss. 492–524.
- Roover, Raymond de (1958), “The Concept of the Just Price: Theory and Economic Policy”, *The Journal of Economic History*, Vol. 18, No. 4, ss. 418–434.
- Rothbard, Murray (1995), *Economic Thought Before Adam Smith*, Vol. 1, Ludwig von Mises Institute, Edward Elgar Publishing: Alabama.
- Russ, Jacqueline (2011), *Avrupa Düşüncesinin Gelişimi–Antik Çağdan Günümüze Batı Düşüncesi*, (Çev. Özcan Doğan), Doğubatı Yayınları: Ankara.
- Samuelson, Paul A. (1947), *Foundation of Economic Analysis*, Harvard University Press: Cambridge.
- Schaff, Philip (1980), *St. Augustine’s City of God and Christian Doctrine*, The Christian Literature Publishing Co.: New York.
- Schumpeter, Joseph A. (1949), “Science and Ideology”, *The American Economic Review*, Vol. 39, No. 2, ss. 316–359.
- Schumpeter, Joseph A (1986), *History of Economic Analysis*, Oxford University Press: New York.
- Sewall, Hannah R. (1901), *The Theory of Value Before Adam Smith*, American Economic Association, McMillan Company: New York.
- Smith, Julia M. H. (2015), *Roma’dan Sonra Avrupa–Yeni Bir Kültür Tarihi 500–1000*, (Çev. Mehmet Fethi), Alfa Yayınları: İstanbul.
- Sombart, Werner (1916), *Der Moderne Kapitalismus*, Second Edition, Duncker and Humblot: München.
- St. Augustine, *De Civitate Dei*, Book XI, Chapter 16–17.
- Stamate, Andreas (2011), “A Short History of the Just Price Controversy in the XII-th and XIII-th Centuries”, *The Romanian Economic Journal*, Y. XIV, No. 39, ss. 257-270.
- Tawney, R. H. (1926), *Religion and The Rise of Capitalism*, A Mentor Book, The New American Library: New York.

Adil Fiyat Kavraminin Düşünsel Kökenleri ve Ortaçağ Adil Fiyat Düşüncesinin Dönüşümü Üzerine

Turpin, William (1985), "The Law Codes And Late Roman Law", *Revue internationale des Droits de l'Antiquité*, Vol. 32, ss. 339–353.

Vaggi, Gianni (1983), "The Physiocratic Theory of Value", *Contributions of Political Economy*, 2, ss. 1–23.

Viner, Jacop (1978), "The Economic Doctrines of the Scholastics II", *History of Political Economy*, 10 (1), ss. 46–113.

Weber, Max (??); *General Economic History*, (Çev. Frank H. Knight), Allen and Unwin: London.

Westbrook, Raymond (2008), "The Origin of Laesio Enormis", *Revue Internationale des droits de l'Antiquité LV*, ss 39–52.

Wilson, George (1975), "The Economics of the Just Price", *History of the Political Economy*, 7 (1), ss. 56-74.

Wood, Diana (2004), *Medieval Economic Thought*, Cambridge University Press: New York.